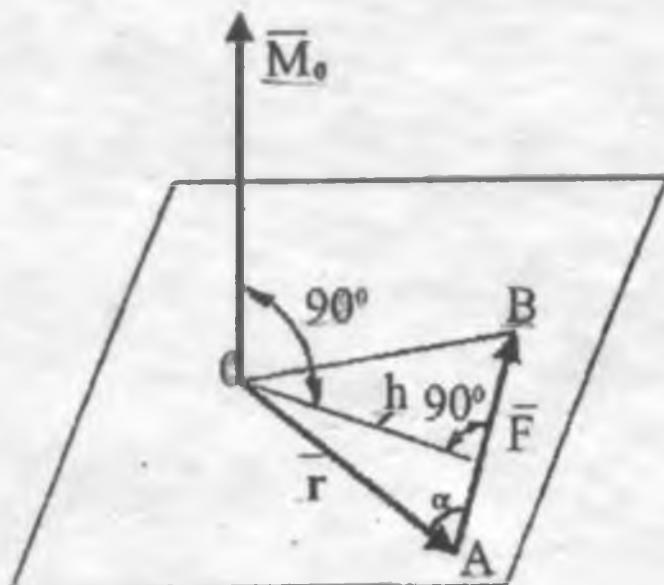

М. М. Муродов, Х. М. Иноягова,
К. У. Уснатдинов

НАЗАРИЙ МЕХАНИКА

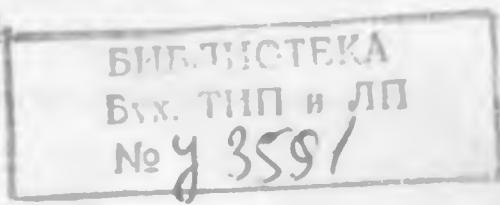
531
81-82

М. М. Муродов, Х. М. Иноятова,
К. У. Уснатдинов

НАЗАРИЙ МЕХАНИКА

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ
ВАЗИРЛИГИ ТОМОН ИДАН ОЛИЙ ЎҚУВ ЮРТЛАРИНИН ГАРЧА
ЙЎН АЛИШДАГИ БАКАЛАВРЛАР УЧУН ЎҚУВ ҚУЛЛАНМА
СИФАТИДА ТАВСИЯ ЭТГАН

Тошкент,
“Истиқлол” - 2004

Ушбу құлланма Бухоро олиқ-овқат ва сиыл саюат технологияси институтининнің үсілбін көнтәшида (8-сони баен, 27.03.2003 йыл) ва Олий тәжілім ваяирлариншынг (43-сони баен, 26.03.2004 йыл) Карори ассоциация нашрия тасвия этилған. Қулланма Олий үкүв юртларинин профессионал тәжілім пәннелерінде үкнётап бакалаврларға мұлжалланған.

Тәккілчілар:

Тошкент Давлат Техника Университети,
«Назарин механика на машина деталдары»,
кафедрасы мудири, техника фанлари доктори,
профессор Ш А Шобиков,
Бухоро Давлат Университети техника
фанлары доктори, профессор З. Жумаев.

Масъуи мұхаррір: доц. З.Х. Файбулаев.
Салифалович: Б. Ахмедов

Үкүв қулланма статика, кинематика, нүкта ва система динамикасы баён этилған.

Китобда механикадағы асосий түшүнчлардың және қонуулардың білін бирға мұхандислик фәоліяттада үрдіздік болуын көрсетілген.

Үкүв қулланма олий үкүв юртлары барча тұндырылған оқытушылардың учугы мұлжалланған. Шүншілдек бу қулланмадан касб-худар колледжларининг талабалары хам фойдаланыши мүмкін.

В учебном пособии «Теоретической механики» изложены основные разделы статики, кинематики и динамики точки и системы.

В книге наряду с изложением основных понятий и законов теоретической механики нашли свое отражение некоторые инженерные вопросы встречающей в практике.

Учебная пособия предназначена для студентов высших учебных заведений в при подготовке бакалавриатов. Пособий могут пользоваться и студенты профессиональных колледжей.

In educational the manual of "Theoretical mechanics" the basic static, kinematics and dynamics of a point and system are stated.

In the book alongside with a statement of the basic concepts and laws of theoretical mechanics some engineering questions meeting in practice have found their reflections.

Educational manual is intended for students of high educational institutions in by preparation of bachelor degrees. Students of professional colleges can use manual

КИРИШ

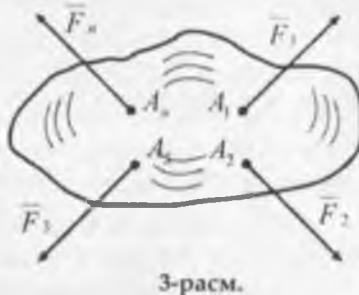
Хар бір фан асослариниң чүкүр үрганиш келажак таракқиетінің илмій күз би лан күра билиш үқувчиларға үргатын жамиятшының тез суратлар би лан ри вожланышы га йүл очади. Академик М. Т. Уразбеков «Оли м келажакни уз рухий дүйесінен шынгыз баланың чүккесінде тури б күра олиши ва атрофдан илардың шубхалаптасын етаклаши би лан бош қалардан фарқ килиш и керак»-деган жаңы. Бұза келажақда и жодкор шахсларның күнайты ради, технология яға айлатыб, мөхнатның үтпумдор болуышы га и мәжігіят яратади. Мөхнат самарадорлығы, маңсулот сиғати ва халқының фарованиеғы фан ри вожи даң болған көр. Ҳозырғы замон фан ва техникасының таракқиеті умумтехникалық фаннаның асослары даң би ри бүлгандырылған мөханиканың пухта үрганишына талабынан. Назарий мөханика техникасы олий үқув юргалыда үтилады да умумиғиғи фанндардан би ридер. Назарий мөханика фаннаның қонуналары материаллар қаршилиги, күриш иш мөханикаси, машына ва мөханизмлар назариясы, гидравлика, аэродинамика кабынан мөханикар учун химикалық мұраккаб техника масалаларының назарий база сиғати да күллашылади. Назарий мөханика фаны бүлажак мутахассисларга машыналарын лойи ҳалаш ва автоматлаштырыш үргандағы ган мұханасының сиғати да ҳам зарур бүлгандылығы беради. Фан-техника таракқиеті би лан би ри назарий мөханика бүлажак мутахассисларда техникада күләнілады да жараёнындар моделини ясаш ва илмій хуносалар яратыш қоби ли ятиның ри вожланти ради. Техникиканиң кейиңиги таракқиётлары асосы да назарий мөханика фаннаның пухта үргалығын талабалар ЭХМ шынындағы табиғаттагы қолда, мұраккаб масалаларын ҳам еча олиш и мүмкін. Назарий мөханика фаны моддий жисмлариниң би ри риға курсатады да таъсири ва қарқындығынан үзүншілік қолынан анықталады. Табиғаттагы фанндар материяның қарқындығынан үзүншілік қолынан анықталады. Табиғаттагы фанндар материяның қарқындығынан үзүншілік қолынан анықталады. Табиғаттагы фанндар материяның қарқындығынан үзүншілік қолынан анықталады.

Бунда: AB кесманинг узунлиги куч мөкдорини ифодалайды.
Стрелка $\bar{F}$ - куч шуалишин күрсатади, A нүктә куч қўйилган нукта.

Куч шуалиган түтири чизикка кучининг таъсири чизиги дейилади.

KL түтири чизик $\bar{F}$ кучининг таъсири чизиги бўлади.

- Агар жисмга бир неча кучлар қўйилган бўлса бундай кучларга кучлар системаси дейилади.

З-расм.

$(\bar{F}_1, \bar{F}_2, \bar{F}_3, \dots, \bar{F}_n)$ - жисмга кучлар системаси қўйилган. $A_1, A_2, A_3, \dots, A_n$ кучлар қўйилган нукталар.

- Икки куч системаси жисмга бир хил таъсири кўрсатса, улар эквивалент кучлар системаси дейилади.

$(\bar{F}_1, \bar{F}_2, \bar{F}_3, \dots, \bar{F}_n)$ кучлар системасининг жисмга кўрсатадиган таъсирини $(Q_1, Q_2, \dots, Q_n)$ кучлар системаси кўрсатса, бундай икки куч системаси ўзаро эквивалент бўлади. Уларнинг эквивалентлиги куйидагича ёзилади.

$$(\bar{F}_1, \bar{F}_2, \bar{F}_3, \dots, \bar{F}_n) \sim (Q_1, Q_2, \dots, Q_n)$$

- Агар бирор кучлар системасининг жисмга кўрсатадиган таъсирини битта куч кўрсата олса, бундай кучга кучлар системасининг тенг таъсири этувчиси дейилади. $(\bar{F}, \bar{F}, \dots, \bar{F})$ кучлар системасининг тенг таъсири этувчинини R билан белгиласак, у ҳолда:

$$(\bar{F}_1, \bar{F}_2, \bar{F}_3, \dots, \bar{F}_n) = R$$

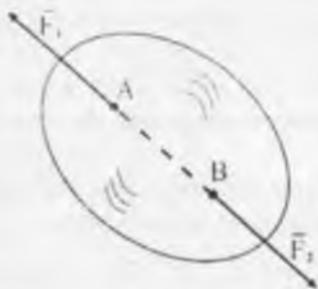
- Тинч турган жисм унга қўйилган $(\bar{F}_1, \bar{F}_2, \bar{F}_3, \dots, \bar{F}_n)$ кучлар системаси таъсирида ҳам тинч ҳолатда қолса, бундай кучлар системаси мувозанатлашган кучлар системаси ёки нолга эквивалент система дейилади. Мувозанатлашган кучлар системаси нолга эквивалентdir.

$$(\bar{F}_1, \bar{F}_2, \bar{F}_3, \dots, \bar{F}_n) = 0.$$

2-§. СТАТИКАНИН АКСИОМАЛАРИ

Назарити механика фаннини статика киеси күтілділік халда тасдикланған күнделікті аксиомаларға асосланады:

1-аксиома: Жисемта таъсир этабынан пікірге күч міндер жиҳатидан тенг ва бир түрін чиңкі буйлаб қарама-каршиға томонға ишналған болса, жисем мувозанатда булады (4-расм).

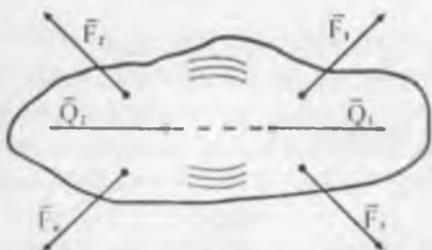

4-расм.

Бұнда $F_1 = F_2$, $F_1 = \bar{F}_1$, F_1 және $\bar{F}_1$, күчларға үзаро мувозанатланған күчлар системаси ёки полга эквивалент күчлар системаси деп ирада.

$$(\bar{F}_1, \bar{F}_2) \sim 0$$

2-аксиома: Жисемта таъсир этабынан күчлар системасында үзаро мувозанатланған күчлар күнделісінде ёки олшіс күчлар системасыннан жисемге курсатадын таъсирін үзгартмайды (5-расм).

5-расм.

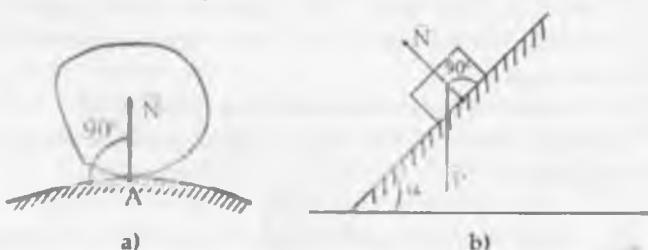
$\bar{F}_1, \bar{F}_2, \bar{F}_3, \bar{F}_4$ күчлар таъсирінде жисем мувозанатда турған бўлсин.

Шу жисемта полга эквивалент $(\bar{Q}_1, \bar{Q}_2)$ күчларни құямыз $(\bar{Q}, \bar{Q}) \sim 0$, бу холатда билан жисемнин мувозанати үзгартмайды.

богланыштариниң асосий түрларында реакция күчләри қапдан нұпалғаннаннан күриштегіз.

1. Силилк құзғалмас текислик. Ишқалашының ээтиборга олинмайдын даражада силилк бүлтән сирт өдатла силилк сирт деб хисобланады. Жисем силилк құзғалмас текислик үстінде мувозанатда тұрса, ёки шу текисликке ишбатан ҳаракатланса, силилк құзғалмас текислик жисемни текисликке перпендикуляр бүлтән нұпалғанда ҳаракат килинің түсінілік курсатады.

Силилк құзғалмас текисликкінде реакция күчи N текисликке перпендикуляр болып, жисем қаиси томонға ҳаракат кила олмаса, шұша тексары нұпалған болады (9-расм а, б).

9-расм.

Бұнда N - силилк құзғалмас текисликкінде реакция күчи ёки нормал реакция күчи деб аталады, P - жисем отирилгі.

Ағар сирт силилк бүлмаса, А нүктәде нормал реакция күчидан ташқары урнайма реакция күчи F хам болады (10-расм). Бу F күчі ишқалашының күчи деб аталады.

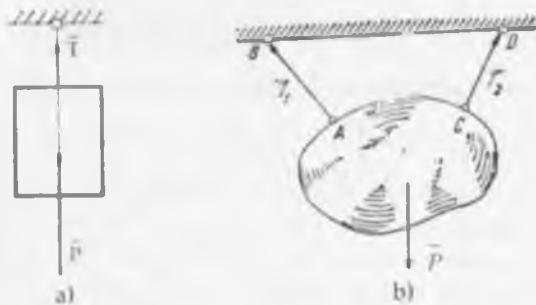

10-расм.

Бұнда N - нормал реакция күчи, F - ишқалашының күчи.

2. Этилүйнан ёки эластик жисемдер. Қисметтер ғүзілмайдын ин, арқон, трос, занжир, қашшылар воситасында оснеган болса, уларда хосил

бұладынан реакция күчлары мөс рәвиннің әтилүштән жилемдер бүнзаб
пұналаған булады (11-расм а,б). Әтилүштән жилемдерда хосия буладынан
реакция күчлары F_1 , F_2 болады белгіланады за тарапшык күши део
аталады.

11-расм.

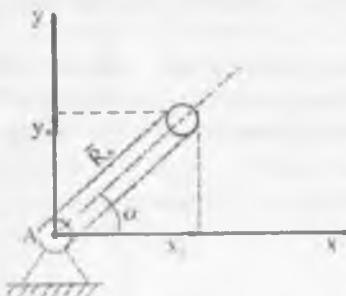
Бұнда P – шаға осидін жүкшілуі онырлана

Реакция күчиннің мөкторы және пұналашы жисемге таъсир килувчи
куча болық булады.

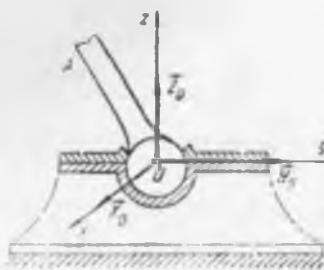
3. Шарнирлы құзғалмас таянч. Бу таянч жисмениң шарнирлама
харакат қишиншінде тускинилік қиласы, жисем шарнир атрофыда
аиланаады.

Иккінші жисмениң уәро бирлайшын жонина шарнир дешилады
Шарнир атрофыда жилемдеринің бири иккінчиесінеге иисбатан әркін
аиланаады. Болт – шарнирлар құзғалмас таянчға мисол була олаады.

Шарнирлы құзғалмас таянчиннің белгісін (12-расмда) курсағыланын.

12-расм.

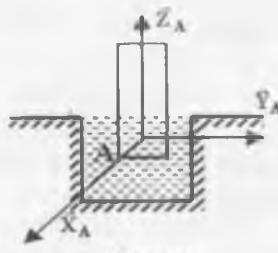

16-расм.

Бунда $A = U/Z$ - реакция күчләри.

7. Ўклар құзғалмас таянчға маңкамланған. Асос үстүншарни мұстахкамлаш үчүн хизмет қылады ва жиһемшінің факат үстүн үкім атрофидә айланышында нүл күяды.

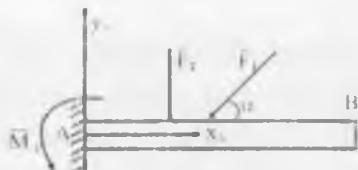
Асосиншеге реакцияны Z_A вертикаль бүйләб юкорига йуналған, дөвөрнинде реакцияның эса X ва Z үкләри бүйләб йуналған ва үстүншінгі үкімдің бүлгелі қолатда күчләри X_A, Y_A тәсілдің әтүвчиларға ажратының көрек (17-расм).

17-расм.

Бунда $A = U/Z$ - реакция күчләри.

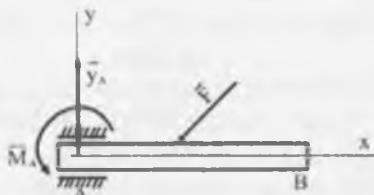
8. Бир үчи дөвөргө кисеб маңкамланған балка. Аттар (18-расм) АВ балканин А учи дөвөргө кисеб маңкамлашып булса, А нүктесінде болғаннан реакцияның иккита түзүлүшінде ташқары, балканин А нүктәсінде атрофидә айланышында түскіншік күлүншік реакция моменті M_A да мавжуд булады.

18-расм.

Бұнда V_A, F_1 - реакция күчілары, M_A - реактив моментti.

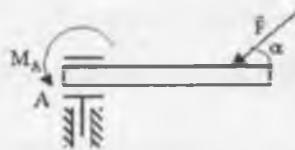
9. Бир учи горизонтал буйлаб сиљишта йүл құядиган қилиб маҳкамланған балка. 19-расмда курсатылған АВ балканиң А учи горизонтал буйлаб сиљишта йүл құядиган қилиб маҳкамланған бұлса, бундай болганиниң реакциясы сиљиш текислигига перпендикуляр булған V_1 реакция күчидан хамда балканиң А нүкте атрофида айланыштың түсінілік қылувчы реакция моментti M_1 , дан иборат булади.

19-расм.

V_1 - реакция күчи, M_1 - реакция моментti

10. Бир учи горизонтал ҳам вертикаль буйлаб сиљишта йүл құядиган қилиб маҳкамланған балка. 20-расмда курсатылған АВ балканиң А учи ҳам горизонтал, ҳам вертикаль буйлаб сиљишта йүл құядиган қилиб маҳкамланған. Бу холда А нүктада факат балканиң А нүкте атрофида айланыштың қаршилиқ қылувчы M_A реакция моментti мавжуд булади.

20-расм.

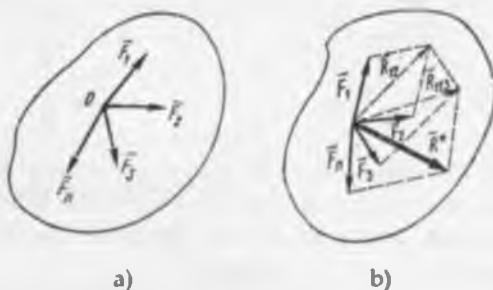
6-аксиома. Богланишда булған жисмні әркін жисм деб қараң УЧУН Боглаништың реакция күчи билан алмаштириш керак.

Төнг таъсир этувчи $\bar{R}$ күчинини F_1 ва F_2 күчлар билан таныла
килган ағза γ бүрчакларын спиуслар теоремасында кура 23-расм үзден
аннеланади.

$$\frac{F_1}{\sin \gamma} = \frac{F_2}{\sin \alpha} = \frac{R}{\sin \beta} \quad (7)$$

б) Күчлар күибүрчагын усули.

Бир нүктеге күпшіланған $F_1, F_2, \dots, F_n$ күчлары берилған болсун (24-
расм). Шу күчларшының төнг таъсир этувчинини топиш лозим бўлсун.

24-расм.

Төнг таъсир этувчи күчини топиш учун параллелограмм
аксиомасын асосан $\bar{F}_1$ ва $\bar{F}_2$ күчларини қўшиб, уларни төнг таъсир
этувчи $\bar{R}_1$ күчи билан алмаштирамиз.

$$\bar{R}_1 = \bar{F}_1 + \bar{F}_2$$

Бу усулига асосан $\bar{R}_1$ күч билан $\bar{F}_1$ күчини қўшиб $\bar{R}_2$ күчини хосил
киламиз.

$$\bar{R}_2 = \bar{R}_1 + \bar{F}_3 = \bar{F}_1 + \bar{F}_2 + \bar{F}_3$$

ва ҳоказо.

Шу усул билан $n-1$ тача бўлган күчларини қўшиб, төнг таъсир
этувчинини аниклаймиз.

$$\bar{R}_{n-1} = \bar{F}_1 + \bar{F}_2 + \bar{F}_3 + \dots + \bar{F}_{n-1}$$

$\bar{R}_{n-1}$ билан $\bar{F}_n$ күчини қўшиб төнг таъсир этувчи күчини топамиз.

$$\bar{R} = \bar{R}_{n-1} + \bar{F}_n = \bar{F}_1 + \bar{F}_2 + \bar{F}_3 + \dots + \bar{F}_{n-1} + \bar{F}_n$$

$$\bar{R} = \sum F \quad (8)$$

Бир нүктага қўйилган күчларшының төнг таъсир этувчини шу
күчларшының геометрик йигинидисига тенг бўлаб, күчлар қўйилган нүктага
қўйилган бўлади. Күчларни кетма-кет параллелограмм қондаси асосида
қўшиши, берилган күчлардан күч күибүрчагини куришга олиб келади.

5-§. УЧ КУЧ МУВОЗАНАТЫ А ОИД ТЕОРЕМА

Теорема: Бир текислиқда жойланған ва узаро параллел бұлматан үчтә күч мувозанатда бұлса, уларнан таъсир чындықтары бир нүктада кесінілады.

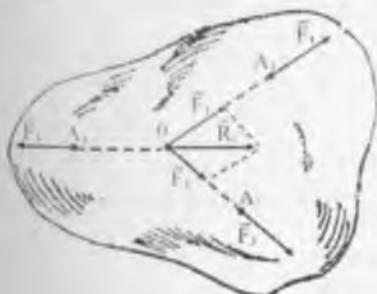
Исбет. Жиһемнин А₁, А₂ ва А₃ нүктегердің параллел бұлматан мувозанатынан 1, 1₁ ва 1₂ күчлары күштеган бүткен (25-расм).

Күчлар параллел бұлматандын үчүн үзардан шығындың иккита таъсир чынын бирор нүктада кесінілады. Масадан $\bar{F}$ ва $\bar{F}_1$ күчларнан таъсир чындықтары 0 нүктада кесінілады. Бу күчларнан таъсир чындықтары бүтілаб 0 нүктеге күширамыз. Параллелограмм қондасына ассоан $F_1 F_2$ күчларынан күширамыз.

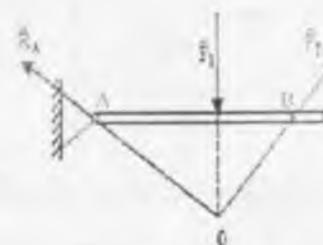
$$\bar{R} = \bar{F}_1 + \bar{F}_2$$

R күшиннегін таъсир чызығы F_1 ва F_2 күчларнан таъсир чындықтары кесініп күштеган үтады. Шундай қилиб жиһем мувозанатда булиши үчүн бу күчларнан мөндерләри төш бўлиб, бир түгри чызық бўйлаб қарама-карши томонга пушталған булиши керак. Демак, F күшиннегін таъсир чынын 0 нүктадан үтады ёки үчтә күштегі таъсир чызығы бир нүктада кесінілады. Бу теорема ёрдамида реакция күшиннегін іштәлдігін анықланады.

Масалан, АВ стержен $\bar{F}_1$, $\bar{F}_2$ күчларынан $\bar{R}$ реакция күши таъсирида мувозанатда бўлса, R күшиннегін таъсир чызығы $\bar{F}_1$ ва $\bar{F}_2$ күчлар таъсир чызығы кесініп күштеган нүктадан үтады (26-расм).

25-расм.

26-расм.

a)

b)

29 - расм.

$$F_x = F \cos 0^\circ = F \cdot 1 = F$$

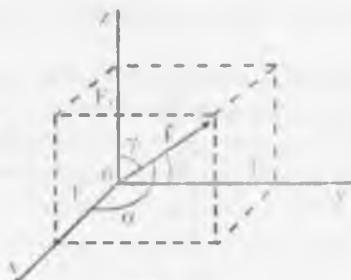
$$F_x = F$$

$$F_x = F \cos 180^\circ = -F$$

$$F_x = -F$$

Күчинин модули түгри бурчакын нараваллиниединин диагоналида (30-расм), бу нараваллиниединин кирралари және күчиниг координатта уқларидан проекцияларын төс болады.

$$F = \sqrt{F_x^2 + F_y^2 + F_z^2} \quad (10)$$

30-расм.

F күчининин бұналасын пүнаптируушы косинуслар ёрдамыда анықланады.

$$\cos \alpha = \frac{F_x}{F}, \quad \cos \beta = \frac{F_y}{F}, \quad \cos \gamma = \frac{F_z}{F} \quad (11)$$

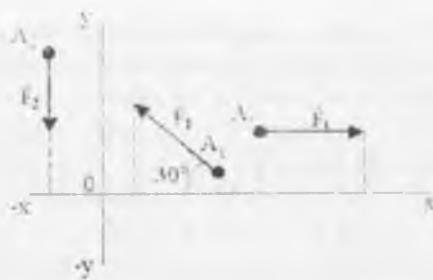
Бұлда α, β, γ - F күчи оңдан x, y, z уқтаратын орасыдан бурчак.

МАСАЛА № 4.

Берилған:

$$F = 6N, \quad \alpha = 81^\circ, \quad F_z = 10N$$

Бу күлдеринин координатта уқларидан проекциялары топылтын (31-расм).

31-расм.

Ечини. 1) F -күчининг проекциялари; $X_1 = -F \cos 30^\circ = -6 \frac{\sqrt{3}}{2} = -3\sqrt{3}$ Н

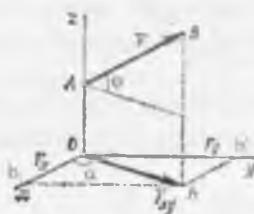
$$Y_1 = F \sin 30^\circ = 6 \frac{1}{2} = 3 \text{ Н}$$

2) F , күчининг проекциялари; $X_1 = 0$; $Y_1 = -F_2 = -6$ Н

3) F , күчининг проекциялари; $X_1 = F_1 = 10$ Н; $Y_1 = 0$.

7-§. КУЧНИНГ ТЕКИСЛИКДАГИ ПРОЕКЦИЯСИ

Онг координаталар системасида A нүктага күшилган F күчи берилган бўлсин (31-расм, а).

31-расм, а.

F күчини Oxy текисликдаги проекциясини аниқлаймиз. Бунинг учун A ва B нүкталардан Oxy текисликга перпендикуляр AO ва Bb чизиклар ўтказамиз. У ҳолда $F_{Ax} = Ob$ вектори ҳосил бўлади. F_{Ay} – Ob F күчининг Oxy текисликдаги проекциясини ифодалайди.

F күч текисликдаги проекциясининг макдори куйидагига тенг.

$$F_{xy} = F \cos \varphi$$

Буңда φ F күчи билан унинг проекцияси орасидаги бурчак. Фазода жойлаштан күчини x,y ўқлардаги проекциясини аниқлаш учун аввал

күчни шу уклар ёттан текисіншідеги проекцияси топылады F_x , векторнинг Ox ва Oy уклардаги проекциясини аниклап учун b нүктадан Ox ва Oy укларига мөс равинда перпендикуляр чизиклар үтказамыз. Oy ва Ox мөс равинда F күчинини Ox ва Oy укларидаги проекцияларини піфодалайды.

$$\begin{aligned} F_x &= F_0 \cos \alpha = F \cos \varphi \cos \alpha \\ F_y &= F_0 \sin \alpha = F \cos \varphi \sin \alpha \end{aligned} \quad (14)$$

Бу усул күчни иккі маңта проекциялап усуал деңгелайды.

8-§. БИР НҮКТАДА КЕСИШУВЧИ КУЧЛАРНИҢ ТЕНГ ТАЬСИР ЭТУВЧИСИНІ АНАЛИТИК УСУЛДА АНИКЛАШ

Таьсир чизиклари бир нүктада кесишиувчи $F_1, F_2, F_3, \dots, F_n$ күчлар берилған болсам (32-расм, а).

Берилған күчларнини тен таьсир этувчисини мәндер жаңынан анықтайып, оның тиесінде табайды.

Тен таьсир этувчи күч берилған күчларнинг геометрик иштегендес тен.

$$\begin{aligned} R &= F_1 + F_2 + F_3 + \dots + F_n \quad \text{ёки} \\ R &= \Sigma F \end{aligned} \quad (15)$$

(15) – вектор тенгликкінің координатта уклардаги проекциялаб, тен таьсир этувчи күчиннің координатта укларидаги проекциясини анықтаймыз.

Тен таьсир этувчи күчиннің бирор уклага проекциясини ташкил этувчи күчларнини шу уқдаты проекцияларниниң йығындысынан тен булади.

$$Rx = \Sigma X, \quad Ry = \Sigma Y, \quad Rz = \Sigma Z \quad (16)$$

Бунда $R_x, R_y, R_z - R$ күчиннің координатта укларидаги проекцияси. (16) ёрдамыла тен таьсир этувчи күчиннің координатта уклардаги проекцияси топылады.

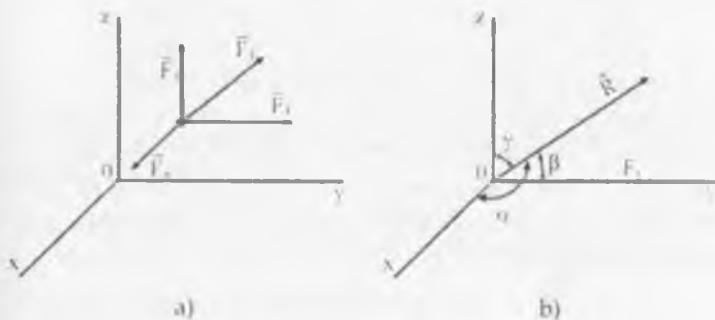
Тен таьсир этувчи күчиннің мәндерін күйнедегігә тен.

$$R = \sqrt{R_x^2 + R_y^2 + R_z^2} = \sqrt{(\sum X)^2 + (\sum Y)^2 + (\sum Z)^2} \quad (17)$$

Ішінде күйнедегінде аникланады.

$$\cos \alpha = \frac{R_x}{R}; \quad \cos \beta = \frac{R_y}{R}; \quad \cos \gamma = \frac{R_z}{R}; \quad (18)$$

Бұнда α , β , γ лар R билан үлкен уқлары орасындағы бұрчалар (32-расм, б).

32-расм.

9-§. БИР НУКТАГА ҚУЙИЛГАН КУЧЛАРНИҢ МУВОЗАНАТЫ

1. Бир нуктада қуийилған күчлар системасы мувозанатда булинған үшүн үларниң төңгі тәсірін әтувчисі $k \neq 0$ булиши зарур ва етарлыдир. Бұнда күчлардан түзилған күч күйбұрчалың ёпкі булиши керак. $\sum F = 0$, $\sum M = 0$ теңдамалар кесишүвчі күчлар системасы мувозанатини аруриңін ва етарлы шартыннан ишемдеудің критерийі болады.

Демек кесишүвчі күчлар системасы таъсиридегі жиын мувозанатда булиши үшүн шу күчларниң геометрик йығындысы нолға төңгі булиши зарур ва етарлы шарттың.

2. Төңгі тәсірін әтувчи күч нолға төңгі булиши үчүн (17)-және формулаладық кавслар ичиндеғи ифодаларниң әдәрәттерінде күйнілдік шартын шары.

$$\begin{aligned} \sum X &= 0; \quad X_1 + X_2 + \dots + X_n = 0 \\ \sum Y &= 0; \quad Y_1 + Y_2 + \dots + Y_n = 0 \\ \sum Z &= 0; \quad Z_1 + Z_2 + \dots + Z_n = 0 \end{aligned} \quad (19)$$

(19)-формула фазолады тәсір чизиклари бир нуктада кесишүвчі күчларниң аналитик мувозанат шартын ифодалайды. Бу шарт күйнілдікта таърифланады.

Тәсір чизиклари бир нуктада кесишүвчі күчлар мувозанатда өзүннен үчүн күчларниң үлкен уқларидан проекцияларини шиншілдеп нолға төңгі булиши зарур ва етарлыдир. Мар күчлар

моментті күннің күрінішіда белгіләнады. M -екінші (I) күн момента M КН/М болып үзгенді.

$$m_n(F) = \pm Fh \quad (21)$$

(21)-формула ердамыда күннің нүктеге ишбатан моменттің топылдағы.

Нүктеге ишбатан күн момента күннің дінешкі тағырағылардағы күн мөктори берілген шу күн сәкесінин күннің масштабы берілгенде нүктеге ишбатан күннің моменттің деңгеліді.

Күн момента мөнбағатта мағнитті шайора берілген тағырағылардағы.

Алар күн момента марқазы атроғыда жилемнін соат стрелка, ишаланғанша қарама-қаршы томошы айланыптыра күн момента мөнбағатта, сәкесінча мағнитті булады (34-расм, а ва b).

Нүктеге ишбатан күн момента күйіндегі хоссаларға әз.

1. Алар күннің таъсир чынығы бирор нүктеден утташ булаға, күннің шу нүктеге ишбатан моменттің оңдағы төш булады. Чүнкі оңдағы күннің елкасы $h=0$ да төш (35-расм).

$$m_n(F) = F \cdot h = F \cdot 0 = 0.$$

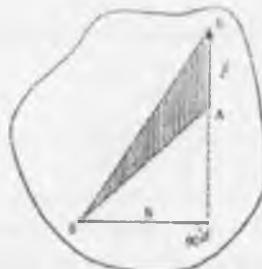
Бұлда күн жилемні айланыптырады.

35-расм.

2. Күннің мөктори заңнанынның үзгартырманы таъсир чынығы булаға иеттеге ишбатан нүктеге күширилса, күн момента үзгартылады (чүнкі шишиг елкасы үзгартмай колады).

3. Күннің нүктеге ишбатан моменттің күн берілген шу нүктеден ташылғанда ишбүрнек жағдайынниң иккисіншінде төш.

36-расм.

$\bar{F}$ күчининг икки учини момент маркази 0 билан туташтирамиз (36-расм). AOB учбурчаги ҳосил бўлади. Бу учбурчакнинг юзаси ΔAOB юзаси $= 1/2 F \cdot h$

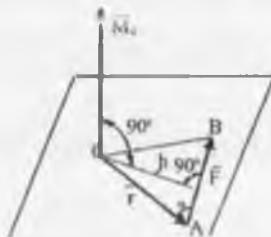
$$2\Delta AOB \text{ юзи} = F \cdot h = m_0(\bar{F})$$

$$m_0(\bar{F}) = 2\Delta AOB \text{ юзи} \quad (22)$$

11-§. КУЧНИНГ НУҚТАГА НИСБАТАН МОМЕНТИ ВЕКТОРИ

$\bar{F}$ күчининг 0 нуқтага нисбатан моменти момента марказига қўйилган M_0 вектор бўлиб, бу марказ ва күчининг таъсир чизиги орқали ўтган текисликка перпендикуляр йўналган бўлади.

$\bar{F}$ күчининг 0 нуқтага нисбатан момент векторини аниқлаймиз (37-расм).

37-расм.

Бунда $m_0(\bar{F}) = 0$ нуқтага нисбатан олинган F күч моментиниң вектори. $OA = r$ -A нуқтанинг радиус вектори. Момент вектори күч қўйилган нуқтанинг радиус вектори билан күчининг вектор купайтмасига тенг.

$$M_0 = [r \cdot \bar{F}] \quad (23)$$

Момент вектори M_0 OAB учбурчак текислигига перпендикуляр бўлиб, M_0 иш учидан қараганда күч жисмни соат стрелкаси айланшига тесори йўналишида айлангиришига интилади. Момент векторининг абсолют қиймати күч моментига тенг.

$$|M_0| = m_0(\bar{F}) \quad (24)$$

(24) – формулани исботлаш учун (23) дан абсолют қиймат оламиз.

$$|M_0| = |[r \cdot \bar{F}]| = |r \cdot F| \sin \alpha = F \cdot h = m_0(F)$$

Бунда:

$$h = r \sin \alpha, \quad |M_0| = m_0(\bar{F}),$$

12-§. ТЕНГ ТАЪСИР ЭТУВЧИННИГ МОМЕНТИ ҲАҚИДАГИ ТЕОРЕМА (ВАРИНЬОН ТЕОРЕМАСИ)

Теорема. Бир текисликда жойлашган күчлар тенг таъсир этувчинининг бирор нүктага нисбатан олинган моменти ташкил этувчи күчларининг шу нүктага нисбатан олинган моментларининг йигиндисига тенг.

Исбот. Жисмнинг А нүктасига $\bar{F}_1, \bar{F}_2, \dots, \bar{F}_n$ күчлари күйилган бўлсин. Ихтиёрий 0 нүкта оламиз ва 0 ни A билан туташтирамиз. 0 марказдан OA кесмага тик қилиб OX үқини ўтказамиз (37-расм).

Этиди $m_0(\bar{F}_1), m_0(\bar{F}_2), \dots, m_0(\bar{F}_n)$, моментларининг ифодасини аниқлаймиз. (22)-формулага асосан $m_0(\bar{F}_1) = 2\Delta AB$ юзи.

AB учбурчакининг юзи асоси билан баландлиги кўпайтмасинин ярмига тенг. Бунда асос OA кесма бўлса, баландлиги ob_1 бўлади.

$$2\Delta AB \text{ юзи} = OA \cdot ob_1$$

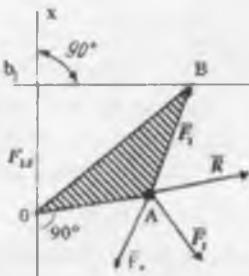
ob_1 кесма $\bar{F}$ кучининг ох ўқидаги проекциясини билдиради $ob_1 = F_{1x}$. Шунинг учун

$$m_0(\bar{F}_1) = OA \cdot F_{1x} \quad (25)$$

Колган күчларининг моменти ҳам худди шундай хисобланади.

$\bar{F}$ куч OA чизикдан пастга бориб етганда ҳам (25) формула тўғри булаверади, бунда кучининг проекцияси манфиий булганини учун моментини ишораси ҳам манфиий бўлади.

$\bar{F}_1, \bar{F}_2, \dots, \bar{F}_n$, күчларининг тенг таъсир этувчиси $\bar{R}$ билан белгиланади.

38-расм.

$$\bar{R} = \sum \bar{F} \quad (26)$$

Тенг таъсир этувчининиң бирор үқяды (х уқидаги) проекцияси күшилүччи күчларинин уша үқяды проекцияларинин иштепдисина төнд, яши:

$$R_i = \sum F_i \quad (27)$$

Бу тенгликтинин иккала томонини ОА та күнайтырсак.

$$OA \cdot R_i = \sum (F_i \cdot OA) \quad (28)$$

(25)-формулага асосан

$$\begin{aligned} OA \cdot R_i &= \sum m_i(\bar{R}) \\ \sum (OA \cdot F_i) &= \sum m_i(F) \end{aligned} \quad (29)$$

(29) ни (28) га күйінбір қуындағатын ҳосил қиласмыз.

$$m_i(\bar{R}) = \sum m_i(F) \quad (30)$$

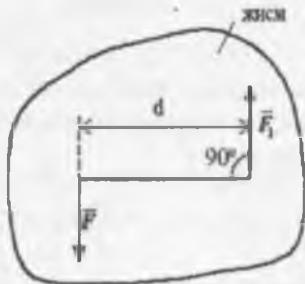
(30)-формула Вариньон теоремасинин математик ифодасынан.

13-§. ЖУФТ КУЧ ВА УНИНГ МОМЕНТИ

Таъриф. Миқдорлари тенг, таъсир چизиклари бир түгри چизикда ётмайдиган, параллел ва қарама-қарши томонға йўналган иккита күчта жуфт күч дейилади.

$$F = F_1; \quad \bar{F} = -\bar{F}_1; \quad \bar{F} \parallel \bar{F}_1;$$

Жуфт күч ($F, \bar{F}_1$) күршилікта белгиланади (39-расм).

39-расм.

$\bar{F}$ және $\bar{F}_1$ күчларга жуфт күчни ташкил этувчи күчлар дейилади.

Жуфт күчни ташкил этувчи күчлар орасидаги энг қисқа d масофага жуфт күчнинг елкасы дейилади. Жуфт күчнинг тенг таъсир этувчиси нолга баробар бўлади.

$$R = F - F_1 = 0, \quad R = 0$$

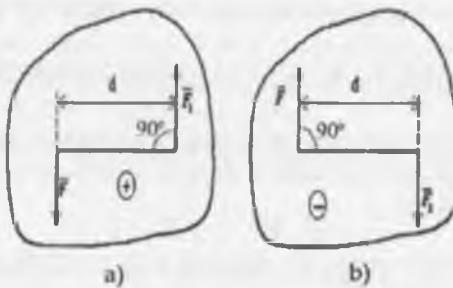
Жуфт күчини битта күч билан алмаштириш мүмкін эмас. Жуфт күчини жисемга күрсатадынган таъсири жуфт күч моменті билан тавсифланади. Жуфт күчини таңқыл этиувчи күчларнинг бири билан жуфт күч елкасинин күштегі масига жуфт күчиниң моменті дейиллади.

Жуфт күчиниң моменті m , еки M билан белгіланади.

$$m = \pm F \cdot d = \pm F_1 d \quad (31)$$

(31)-формула билан жуфт күчиниң моменті аныктанади. Жуфт күчиниң моменті мұсбаг ёки маңғай бұлади.

Жуфт жисемни соат стрелкаси айланыннанға тескари томонға айланырса уннан моменті мұсбат, соат стрелкаси айланыши бүйнча айланырса маңғай ишора билан олинади (40-расм a,b).

40-расм.

$$m = F \cdot d \quad m = -F \cdot d$$

Жуфт күч қўйилған жисем айланма ҳаракатда бұлади. Ҳар қандай жуфт күчини стрелкалардың шаклида тасвирилш мүмкін. Стрелка ёнига жуфт күч моменті күйилади.

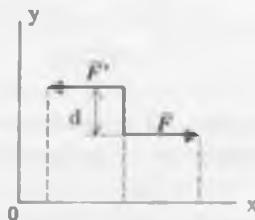

Жуфт күч жойлашған текисликка жуфт күчиниң таъсир текислиги дейиллади.

Теорема 1. Жуфт күчини таңқыл этиувчи күчларнинг ҳар қандай үқдаги проекциялары йигиндиси нолга тенг.

Исбот: Жуфт күч берилған бұлсын (41-расм). Шу жуфт күчини х үқига проекциялаймиз.

$$\Sigma X = 0, \quad F - F^1 = 0 \text{ чунки } F = F^1$$

41-расм.

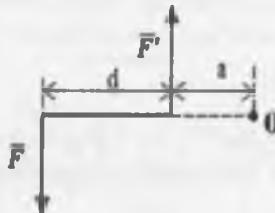
Теорема 2. Жуфт күчни моменти уни ташкил этувчи күчлардан иккитеңерий нүктага нисбатан олинган моментларнинг йигиндиcига тен.

$$m = m_0(\bar{F}) + m_0(\bar{F}')$$

Исбот. Моменти $m = F \cdot d$ та тенг бўлган ($\bar{F}, \bar{F}'$) жуфт күч берилган бўлсин (42-расм). Жуфт күчни ташкил этувчи күчлардан O нүктага нисбатан момент оламиз.

$$m_0(\bar{F}) = F(a + d)$$

$$m_0(\bar{F}') = -F'a$$

42-расм.

Бу тенгликларнинг иккала қисмини қўшамиз.

$$\begin{aligned} m_0(\bar{F}) + m_0(\bar{F}') &= F(a + d) - F'a = Fa + Fd - F'd = Fd = m \\ m_{0+} &= m_0(\bar{F}) + m_0(\bar{F}') \end{aligned} \quad (32)$$

Теорема исботланди.

Бу теоремалар шуни қўрсатади, жуфт күч проекциялар тенгламаси $\sum X = 0$ $\sum Y = 0$ га иштирок қилмайди. Жуфт күчни бирор нүктага нисбатан олинган моментлар тенгламасига ($\sum m_i = 0$) қўшиш керак.

14-§. ЖУФТ КУЧЛАРНИҢ ЭКВИВАЛЕНТЛИГИ ҲАҚИДАГИ ТЕОРЕМА

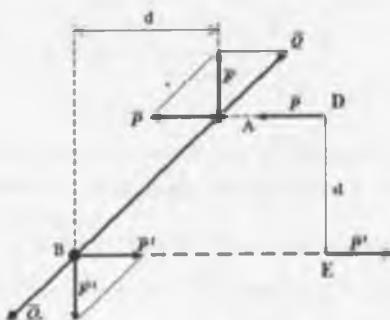
Теорема. Жисмің күйінде қарқандай жуфті күчинің моменті шу жуфті күчинің моментінен төзілген бұлттан башка жуфті күч билан алмашырыншы мүмкін.

Исбот. Жисмің моменті $m=Fd$ (F, F') бўлган жуфті күчи таъсир килаётган бўлсин (43-расм).

Ихниерий D ва E нүкталардан иккита параллел түрги чизик штказамиз. Бу параллел түрги чизик F ва F' күчлариниң таъсир чизикин билан A ва B нүкталарда кесишади. AD ва BE түрги чизиклар бўйлаб йўналган ташкил этувчиларини P ва Q билан белгилаймиз. F күчини AB ва BE түрги чизик бўйлаб йўналган ташкил этувчисини Q ва P билан белгилаймиз. Демак

$$\bar{P} = -\bar{P}', \quad \bar{Q} = -\bar{Q}'$$

$\bar{Q}$ ва $\bar{Q}'$ күчлари үзаро мувозанатлашувчи, бўлгани учун жисмдан олиб ташлаймиз. Натижада ($\bar{F}, \bar{F}'$) жуфті күчини ($\bar{P}, \bar{P}'$) жуфті күчи билан алмаштирилди. ($\bar{P}, \bar{P}'$) жуфті күчининг елкаси d га төнг. P ва $\bar{P}'$ күчларини таъсир чизиклари бўйлаб D ва E нүкталарга келтирамиз.

43-расм.

($\bar{F}, \bar{F}'$) жуфті күчи билан ($\bar{P}, \bar{P}'$) жуфті күчининг моментлари төнг эканлигини исботлаймиз.

(F) күчи P ва $\bar{Q}$ күчлариниң төнг таъсир этувчиси Вариньон теоремасига асосан:

$$m_b(\bar{F}) = m_b(\bar{P}) + m_b(Q)$$

$$m_b(\bar{F}) = F \cdot d, m_b(\bar{P}) = Pd$$

$$m_b(Q) = 0$$

Шундай қилиб $Fd = Pd$, теорема исботланди.

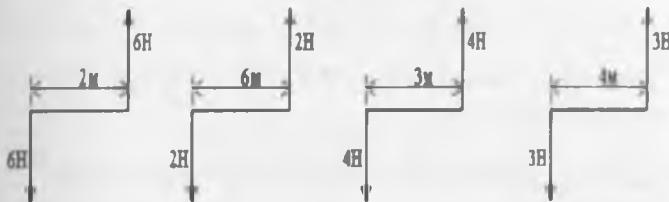
Демак моментлари тенг ва айланниш йұналишлари бир хил бұлған иккита жуфт күчтәр эквивалент жуфт күчлар дейилади.

Бұз теоремадан қойылады натижә келиб чиқады.

1. Жуфт күчинің үзининг таъсир текислигінде ҳар қандай вазиятта күчириш мүмкін, бунда жуфт күчинің жисмеге таъсирі үзгартмайды.

2. Жуфт күчининг моментини үзгартырмай уни ташкил этувчи күчларнинг көттәлігінің елкасасын исталғанча үзгартыриш мүмкін бу билан жуфт күчининг жисмеге таъсирі үзгартмайды.

Масалан, моменти $m=12$ кНм жуфт күч берилған бұлсын.

44-расм.

15-§. ТЕКИСЛИКДАГИ ЖУФТ КҮЧЛАРНИҢ ҚҰШИНШІ ЖУФТ КҮЧЛАРНИҢ МУВОЗАНАТЛИК ШАРТИ

Теорема Бир текисликда жойлашған бир нечта жуфті күчларни құшиб, моменти шу жуфті күчлар моментларининг йүгіндисінде тенг болған биттә жуфті күчтәр көлтириш мүмкін.

Исбот Бир текисликда жойлашған моментлари m_1, m_2, m_3 бұлған жуфті күчлар берилған бұлсын (44-расм). Шу жуфті күчларни құшиб биттә тенг таъсир этувчи жуфті күчтәр көлтириш керек. Берилған жуфті күчларни умумий d елкага эта бұлған эквивалент $(\bar{F}, \bar{F}')$, $(\bar{F}, \bar{F}'')$ ва $(\bar{F}', \bar{F}'')$ жуфті күчлар билан алмаштырамиз. Эквивалент жуфті күчларнинг таърифінде асосан қойылады формулани ёзамиз.

$$m_1 = F_1 d, \quad m_2 = -F_2 d, \quad m_3 = F_3 d, \quad (34)$$

45-расм.

А ва В нүкталарга құйылған күчларни құшиб тенг таъсир этувчисини аниклаймиз.

$$R = F_1 - F_2 + F_3$$

$$R' = F'_1 - F'_2 + F'_3 = F_1 - F_2 + F_3$$

Бу күчларниң модуллари тенг бир бирига қарама-қарши йуналған ва үзаро параллел.

$$R = R', \quad R = -R', \quad R \parallel R'$$

Демак, бу күчлар битта (R, R') жуфт күчин ташкил этады. Бу жуфт күчга тенг таъсир этувчи жуфт күч дейилади. Демак берилған учта жуфт күчларни құшиб битта тенг таъсир этувчи янги жуфт күчга көлтирилдік (46-расм).

46-расм.

Тенг таъсир этувчи жуфт күчинің моменті қойылады:

$$M = Rd = (F_1 - F_2 + F_3)d = F_1d + (-F_2d) + F_3d = m_1 + m_2 + m_3$$

$$M = m_1 + m_2 + m_3$$

(35)

Бир текисликда жойлашған, моментлари $m_1, m_2, \dots, m_n$ га тенг булған n та жуфт күчлар берилған болса, бу жуфт күчларни құшиб битта тенг таъсир этувчи жуфт күчге көлтириш мүмкін.

Тенг таъсир этувчи жуфт күчинің моменті юкоридаты теоремага асосан

$$M = m_1 + m_2 + \dots + m_n \quad \text{та тен бұлады} \quad (36)$$

Бир тектеслиқде жонылған жуфті күчлар мувозанатда булинин үшін үлар моменттеринин интинаиси 0 тән болыншын зарур да етіледі.

$$\begin{aligned} m_1 + m_2 + \dots + m_n &= 0 \\ \sum m &= 0 \end{aligned} \quad (37)$$

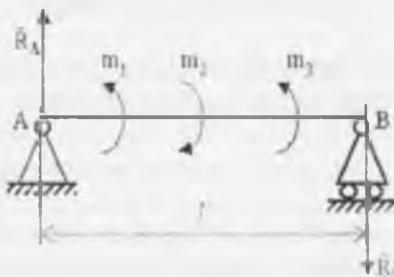
Бу төңгік бир тектеслиқде жонылған жуфті күчларинин мувозанат шарттарын ифодалайды.

Мисод. Балка моментлари

$$m_1 = 6 \text{ кНм}, \quad m_2 = 8 \text{ кНм}, \quad m_3 = 12 \text{ кНм}$$

бұлған жуфті күчлар таъсирида мувозанатда турған бұлсиян (47-расм).

Балканың узунлігі $l=5 \text{ м}$, таянч реакциялары анықталғанын.

47-расм.

Ечиш. Мағлұмдың жуфті күчин бойынша бир жуфті күч билан мувозанатлаш мүмкін, шунын үшін балканың А ва В таянцдаты R_A ва R_B реакция күчлары жуфті күчин тақылда килинш керак. Яйни бу күчларинин мөндерлары тен карама-каршынан томонда пінделген ва параллел болыншын зарур.

$$R_A = R_B, \quad R_A = -R_B, \quad R_A \parallel R_B$$

Бу жуфті күчиннегі моментті:

$$m_1 = -R_A \cdot l \quad \text{бұлади.}$$

Демек, балка моментлари m_1, m_2, m_3 ва m_4 ва жуфті күчлары таъсирида мувозанатда турады. (37) - төңгілкка асасан:

$$m_1 + m_2 + m_3 - m_4 = 0; \quad 6 - 8 + 12 - 5R_A = 0; \quad R_A = 2 \text{ кН}$$

ТАКРОРЛАШ УЧУН САВОЛЛАР.

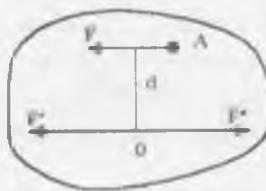
1. Нүктага нисбатан күч моменти деб шимага айтилади?
2. Момент ишорасы қандай танланади?
3. Күч елкаси нима?
4. Қандай ҳолада нүктага нисбатан күч моменти нолта тен болади?
5. Күчларни таъсир чизиглари буйича кутирилса, берилган нүктага нисбатан күч моменти узгарадыми?
6. Жуфті күч нима? Нима учун жуфті күч тен таъсир этувши күнгө эмас?
7. Вариньон теоремасиниң таърифлант?
8. Эркін жисем жуфті күч таъсирида қандай қарқат қилағы?
9. Жуфті күчиниң моменти деб шимага айтилади?
10. Қандай шарт бажарылғанда иккита жуфті күч эквивалент болади?
11. Жуфті күчларниң күшиниң гүрнисидеги теоремаси таърифлант.
12. Жуфті күчлар системасининг мұназанат шартиниң таърифлант.

ТЕКИСЛИКДА ИХТИЁРИЙ ЖОЙЛАШГАН КҮЧЛАР СИСТЕМАСИ.

16-§. КҮЧНИҢ УЗИГА ПАРАЛЛЕЛ КУЧИРИШГА ОИД ЛЕММА

Жисмининг А нүктасига F күчи қушилған бұлсии (48-расм).

Шу күчиниң таъсир чизиги устида Ѽтмаган θ нүктага келтириш керак. θ нүктага келтириш марказы деңгелади. Шу келтириш марказыдан күшиниң таъсир чизигига перпендикуляр туширамиз ва $\bar{F}$ күчиниң θ нүктага нисбатан моментини оламиз.

48-расм.

$$m_0(\bar{F}) = Fd \quad (38)$$

Бұнда d - F күчиниң θ марказынан елкасы.

Келтириш марказынан үзаро мұназанатлашувши F' ва $\bar{F}'$ күчлариниң күямыз. Бұл күчлар берилған F күчнеге тен ғана параллел болының керек $F' = F$. Күчин келтириш натижасында берилған күча геометрик тен ғана параллел болған $F + F'$ күчинде хамда (F, F') жуфті күчинде жа буласын

$$R = 0, \quad M_a = 0 \quad (43)$$

(43)-тешлік күчлар системасинин геометрик шақыдан мувозанатлық шарттарын ифодалайды.

Аналитик күршилдеги мувозанат шарттарын ёзғыз.

Болшектердеги модули күйдеги формула білде анықталады.

$$R = \sqrt{R_x^2 + R_y^2} = \sqrt{\left(\sum F_x\right)^2 + \left(\sum F_y\right)^2} \quad (44)$$

(43)-тешліккінің биринчи шарты бажарылады учун яшін $R=0$ бу тишиңдегі $\sum X = 0$, $\sum Y = 0$ болындың керак. (43)-шіншінкіншісінде (42)ниң құядын $\sum m_o(F) = 0$

$$\left. \begin{array}{l} \sum X = 0 \\ \sum Y = 0 \\ \sum m_o(F) = 0 \end{array} \right\} \quad (45) \quad \left. \begin{array}{l} X_1 + X_2 + \dots + X_n = 0 \\ Y_1 + Y_2 + \dots + Y_n = 0 \\ m_o(F_1) + m_o(F_2) + \dots + m_o(F_n) = 0 \end{array} \right\} \quad (45')$$

(45)-формула текисликда ихтиерин жойлашып күчлар системасинин биринчи асосий турдағы аналитик мувозанат шарттарын ифодалайды. Бұл шарт қуїндагыча таърифланады: Текисликда ихтиерин жойлашып күчлар системасы мувозанатда булинды учун күчларнинг X және Y уқыларидеги проекцияларниннің шыннадысы ва ихтиерий O нүктесінде ишебатын моментларниннің шыннадысы нолға тең болындында шарттың көбіндеңінде олардың шарты.

Күчлар системасининнің иккіншінен үшіншінен турдағы аналитик мувозанатлық шарттары мавжуд. Иккіншін турдағы мувозанатлық шарттың $\sum m_o(F) = 0$, $\sum m_o(\bar{F}) = 0$, $\sum m_o(F) = 0$ болын ифодаланады (46).

Текисликда ихтиерий жойлашып күчлар системасы мувозанатда булинды учун ихтиерий А ва В нүктеларға ишебатын моментларниннің шыннадысы ва ОХ уқыга ишебатын проекцияларниннің шыннадысы нолында тен болындында шарттың көбіндеңінде олардың шарты.

Бу холда А ва В нүктеларнан туғаштырувчи АВ түрін чызық кесмасини және АВ түріндикуляр булмайдын килиб танылаб олышы керак. Акс холда тузылған учта теншамалардан битіаси колдан иккіншисининнің нағыжасы булып қолады ва иккита теншама болып учта номаълумнин анықлаб булмайды.

Учинчін турдағы мувозанатлық шарттың.

$$\sum m_o(F) = 0, \quad \sum m_o(\bar{F}) = 0, \quad \sum m_o(F) = 0 \quad \text{болын ифодаланады} \quad (47)$$

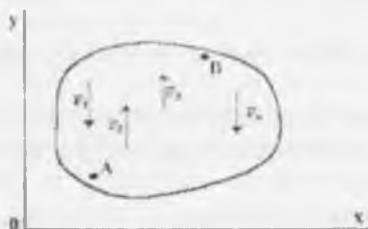
Текисликда ихтиерин жойлашып күчлар системасы мувозанатда булинды учун күчларниннің бир түріндиқтесінде етімегендегі А, В, С

нуктадарга инсебапті моментларнинг тишиндесін шолға тенг булинни зарур застар ишті.

Бұз холда момент марказлары A , B және С нуктадарни бир түрги чи иккеге тишида еткендінан, янын үчбүрчак хосил килядиган, қилиб танааб болып керек. Акс холда юкориданы өслатмажа келамиз.

19-8. ТЕКИСЛИКДАЛЫ НАРА ІМПЕРІАЛДАРДАРДА МУВОЗАНАТ ШАРТИ

Бір текислиқде жойланған ва узаро параллел бүлшік F_1, F_2, F_3 күчлары берілған бўлсин (57-расм). Күчларга параллел қилиб уқишиңи үнвалтирамиз. Параллел күчларга текислиқде ихтиёрий үнвалган күчларнинг бириңчи ва иккинчи турдаги мувозанат шартини табділ килемиз.

57-расм.

$$\left. \begin{array}{l} \sum Y = 0 \\ \sum m_a(\bar{F}) = 0 \end{array} \right\} \quad (48)$$

$$\left. \begin{array}{l} \sum m_b(\bar{F}) = 0 \\ \sum m_c(\bar{F}) = 0 \end{array} \right\} \quad (49)$$

Булда A ва B нуктадардан уттан түрги чизик у үқига параллел бўлмаслиқ керак. (48) - ва (49) - формулалар бир текислиқде жойланған ва узаро параллел бўлган күчларнинг мос равишда бириңчи ва иккинчи турдаги мувозанат шартини ифодалайдилар.

Бириңчи турдаги мувозанат шарти қуйнадигича таърифланади.

Бир текислиқде жойланған ва бир бириға параллел күчлар системаси мувозанатда бўлиши учун күчларнинг күчларға параллел бўлган уқдаги проекцияларнинг йиғиндесін тикилғандықта текислиқдаги ихтиёрий

Ø нүктеги ишбатан олинган моментлариниң иштесиси нолта төмөнкүлүштөрдөн зарур да етарылады.

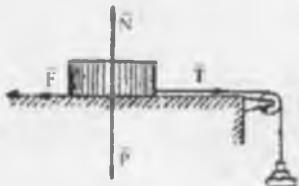
Иккичи түрдөгү мувозаат шарты күнделігінде таърифланады.

Бир текисликке жойланған параллел күчлар мувозаатда бүлиниң үчүн күчларшың иштегерій A ва B нүктегеларға ишбатан олинган моментлариниң иштесиси нолта төмөнкүлүштөрдөн зарур да етарылады.

20-6. СИРПАНИШДАГЫ ИШКАЛАНИШ

Бир жилемнин иккичи жилем усисда сирпанишиң нағыжасыда хоси тұдалығының ишқаланышы сирпанишдеги ишқаланыш деп тағызиды.

Оғыралы R да төмөнкүлүштөрдөн жилемнин ишқаланышынан көрсетемиз. Ишкенниң иккичи үчиге наалда осиб күйнілді. Жилем оғырлық күчи P да столинин нормал реакция күчи A таъсириде мувозаатда булады. Бу күчлар вертикаль күчлардан иборат болғанды үчүн улар жилемнин ҳаракатта көлтиргендай. Жилемнин ҳаракатта көлтириш үчүн наалага тош құйынша керак. Лекин жилем наалага майдум міндердә тош құйынша ҳаракатлағандай. Чунки стол юзасы да жилемнин столдағы іегіб түрінде үзгәртілген күчтің бүлмаганы үчүн ишкенниң нормал реакция күчи T да міндер жиҳатдан төмөн, ишқаланыш қарашма-каршы булған F ишқаланыш күчи хоси булады. F күчінде сирпанишдеги ишқаланыш күчи дейнеді. F күчіндең кийматы (яғын наалага күшіндең тош) орта бориб, майдум міндердегі еткендә жилем силяншы олдида тұрады, бу ҳолда ишқаланыш күчи $F=F_{max}$ әндегінде (максимал) кийматта эга булады.

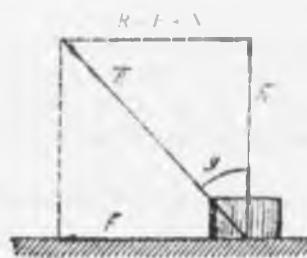
58-расм.

Сирпанишдеги ишқаланыш күчи F нолдан әнг жағтада ишқаланыш күштегінде узгарады.

$$0 \leq F \leq F_{max}$$

Шундай килиб, дагал текисликкіншің түлік реакция күчи міндердә үшіншінен жиҳатдан нормал реакция күчи да ишқаланыш күчларында

Арнаган түгри түрлөүрчаккыннң диагонали билди ифодаланаади (59-расм).

59-расм.

Француз олим Ш. Г. Кулон (1736-1806) утказған тәжрибеларинъ асаслашиб, сирнанишдати ишқаланыш конууларини күнделитте таърифлаган.

1) Тиңиң ҳолаттагы максимал ишқаланыш күч нормал реакция күчи пропорционалай.

$$F_{max} = \mu N \quad (50)$$

Бұнда: F_{max} - сирнанишдати этиң катта ишқаланыш күчи; μ - сирнанишдати ишқаланыш коэффициенті; N - нормал реакция күчи.

2) Ишқаланыш күчи жиһемларниң ишқаланувчи сиртлары үлчамларига бөлгілік бүлмайды.

3) Сирнанишдати ишқаланыш күчи жиһемлар материалдан ишқаланувчи юзаларниң ишқаланыш даражасына бөлгілік булады. Юзалар сипаттап булса ишқаланыш күчи кам булады.

(50) да

$$\mu = \frac{F_{max}}{N} \quad \text{келиб шикади} \quad (51)$$

Яның сирнанишдати ишқаланыш коэффициенті үлчөвсиз қатталықты. Түрли материалдар учун ишқаланыш коэффициенттеринің қийматлары маңыздылықтарда көлтирилгандар.

Бир жиһем иккінчиеси үстіндеги характеристикаларда хосил буладын ишқаланыш күчи ҳам нормал реакция күчтеге пропорционал булады: $F = \mu N$. Бұнда μ - жиһем харакатланғанды ишқаланыш коэффициенті болып, у жиһемнинг ҳолатидати ишқаланыш коэффициенті μ дан кіші болады; $\mu < 1$.

Демек, жиһем харакатда бүлганды ишқаланыш күчи тиңиң түрлелегендеги ишқаланыш күчінен кем болады.

2-6. ИШҚАЛАНИШ БУРЧАГИ. ИШҚАЛАНИШ КОНУСИ

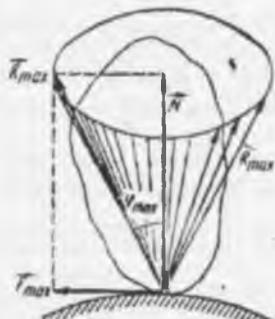
Агар бирор горизонтал текисликка таяншып турған жисем сирнанинш олдиле (мұвозанат чегарасыда) бўлса, ишқаланиш кучи эни катта кийімдатта эта бўлади (60-расм) ҳамда.

$$R_{\max} = N + F_{\max} \quad \text{бўлади} \quad (52).$$

Максимал түлиқ реакция кучининг нормал реакция кучи билан ташкил қилған бурчаги ишқаланиш бурчаги дейилади. 72 - расмдан куришиб турдики,

$$\lg \varphi = \frac{F}{N} = f \quad \lg \varphi = f \quad (53)$$

Шундай қилиб, ишқаланиши бурчагининг гаңгеси ишқаланиш коэффициентига тең бўлар экан. Сирнаниншдаги ишқаланиш коэффициенти f кандай кичик бўлса, ишқаланиш бурчаги шунча кичик бўлади.

60-расм.

Агар $f=0$ бўлса, $\varphi=0$ га тенг бўлади. Бу ҳолда сирнанувчи жисмларининг юзалари абсолют силлиқ бўлали. Абсолют силлиқ текисликнинг реакция кучи текисликка перпендикуляр шуналади.

Горизонтал дагал текисликда тинч ҳолда ётувчи жисмга текисликка ўтказилган нормал билан α бурчак ташкил этувчига Q куч таъсир этсин (61-расм). Q кучини нормал реакция кучи билан мұвозанатланувчи P ва жисмни силжитишга интилевчи S иккита ташкил этувчига ажратамиш. Уларнинг модули:

$$P = Q \cos \alpha, \quad S = Q \sin \alpha$$

Бунада δ - думалашдаги ишқаланинг коэффициенти будиб, ушилик бирлесит билдиң үччанади. Тажрибадарнин курсатишни, думалашдаги ишқаланинг коэффициенти жисемларини материални, ишқаланувчи сирларнинг ишланинг даражасига, гидравликкинг радиусига ва нормал босимга бөгликтүү болади. (55) - ва (56) - формуулалардан:

$$QR = \delta N, \quad (57)$$

бүйдән

$$Q = \frac{\delta}{R} N \text{ келиб чыкади} \quad (58)$$

(58)-тепликтән күрамизки (Q, F) ва (P, A) жуфтүү күчларни моменттери узаро төнгө болар экан. Бу жуфтүү күчларга узаро мувозанатлашып жуфтүү күчлар дейилади.

$$F < fN, \quad \frac{\delta}{R} N < fN, \quad \frac{\delta}{R} < f \quad (59)$$

(59)-формуладан күрамизки гидравлик сирпанымасдан думалашни учун думалашдаги ишқаланинг кучи сирпанышдаги максимал ишқаланинг кучидан кичик бўлиши зарур; бунада f сирпанышдаги ишқаланинг коэффициенти. (59) - тенгсизлик бажарилганда гидравлик сирпанымасдан думалайди.

ТАКРОРЛАШ УЧУН САВОЛЛАР.

1. Көншилган жуфтүү куч леб нимага айтилади ва уннинг моменти нимага тенг?
2. Күчлар системасининг бош вектори деб нимага айтилади ҳамда уни қандай аниқлаш мумкин?
3. Бош момент деб нимага айтилади ва у қандай аниқланади?
4. Бош вектор тенг тасир этувчи күчдан нима билан фарқ қиласи?
5. Келтириш маркази ўзгартырилганда, берилган күчлар системасининг бош вектори ва бош моменти ўзгарадими?
6. Текисликда ихтиёрий жойлашган күчлар системасини қандай холларда бигита кучга еки бигита жуфтүү кучга келтириши мумкин?
7. Текисликда ихтиёрий жойлашган күчлар системасининг аналитик мувозанат шарти қандай таърифланади?
8. Мувозанат тенгламаларини уч турини ёзинг?
9. Текисликдаги параллел күчлар системасининг мувозанат тенгламаларини ёзинг?
10. Ишқаланинг бурчаги деб нимага айтилади?
11. Ишқаланинг конуси деб нимага айтилади?

12. Ишқаланин бүрчаги билан ишқаланин көффициенті орасыда қандай болғанын мәжүлді?
13. Ишқаланин күчи деб ниматта анылады?
14. Дұмалаб ишқаланин көффициенті деб ниматта анылады?
15. Дұмалаб ишқаланин моменті ниматта тені?
16. Ишқаланинин қандай түрларшы биласыз?
17. Сирнапб ишқаланин күчи қаиси формула билан анықланады?
18. Мұғозданат сохаси нима?
19. Сирнапб ишқаланин яхшитмі ёки дұмалаб ишқаланин яхшитмі ва нима учун?

23-§. ФЕРМА ҲАҚИДА ТУШУНЧА

Түрги чындықтың стерженелардан тәнкни тоған геометрик узгармас конструкцията ферма дейнілади. Стерженеларнин үчларини бирлаширувчи нүктә тууын дейнілади. Стерженелари бир текислиқтә ётувчи ферма текис ферма дейнілади. Фермада таъсир күлгүчүү күчлар ушин түгүнларига құйылған булади. Түгүнларга құйылған күчлардан ферманын стерженелари факат чүзилиши ёки сикилини мүмкін.

Фермалардаги стерженеларнин сони билан түгүнлар сони орасыда қуидаты болғанын мавжуд:

$$m=2n-3$$

Бунда m – фермадаги стерженеларнин сони
 n – түгүнлар сони

Агар $m < 2n-3$ булса, у холда ферма геометрик узгарувчан булады да $m > 2n-3$ болғанда геометрик узгармас булиб, у ортиқта стерженеларға эра булады. Геометрик узгармас да статик ашық фермани түзүш учун $m=2n-3$ шарты бажарылышы зарур.

Ферма таъяңчаларинин реальдайтарынин да фермада құйылған күчлар таъсиридан ушин стерженеларда хосил буладын зурикимдерин анықлады мүмкін. Бу зурикимдерин билүү фермани лойихаланын вакытда кераклы мустаҳкамликтада стерженеларни таптаоб олыш учун зарурдир. Бу масалада ечиштә:

- ферма стерженеларнин оғирайынтыборга олишмайды;
- түгүнлардаги ишқалашин хисобта олишмайды.

Фермада таъсир ётувчи күчлар факат ушин түгүнларига құйылады деб фараз қилинады.

У холда ферманинг ҳар бир стерженшта, унинг учлариниң құйылған ва стержен бүлшаб шыналған иккى күт таъсир қилади. Демек, ферманинг стерженлари бу күчлар таъсирида фәқат چузилиши ёки сикилини мүмкін.

Ферма стерженларидаги зүрікішшілдер асосан құйылады үсулдар билан аникланады: 1. Тұтуныларни еки стерженларни кесиш үсүлі; 2. Риттер үсүлі; 3. Максвелл - Кремон, шабримасиниң құрылыш үсүлі.

24-§. ФЕРМА СТЕРЖЕНЛАРИДАГИ ЗҮРИКІШШІЛДЕРНИ ТҰТУНЫЛарНИ КЕСИШ ҮСУЛИ БИЛАН АНИКЛАШ

Ферманинг ҳамма стерженларыда хоснұ буладынан зүрікішшілдерни аниклаш учун тұтунын кесиш үсулидан фойдаланылады. Бу үсул билан ферманинг стерженларидаги зүрікішшілдерни графік ва аналитик үсүл билан аникланы мүмкін. Ферманинг тұтунын кесиш үсүлі билан аналитик хисоблаштарға иштеп қуидегічадыр.

Берилған ферманинг тұтунылариниң ҳарфлар билан, стерженлариниң эса ракамлар билан белгилаб чиқылады.

Таяңчалар олиб тапталандыра үларниң фермата берадынан таъсирини хөзірча бизге номағым бүлған таяңчалардың реакциялары билан алмаштырылады. Таяңчалардың реакциялары аникланады.

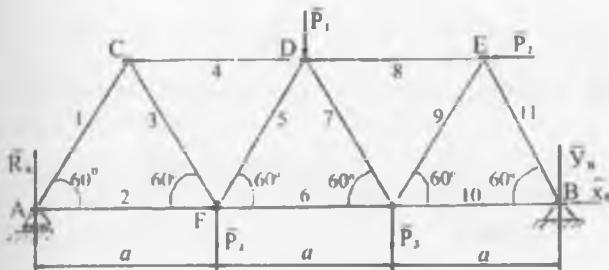
Ферманинг тұтунылариниң кесиб олинады (кешилген тұтунылар схемасы чынылады):

Ферманинг ҳамма стерженларин چузилған (зүрікішшілдер тұтунылардан стерженлар гомонига шыналған) деб фараз қилиб, ферманинг ҳар бир тұтунын үшін мувозанат тәнгламалари ($\Sigma X = 0, \Sigma Y = 0$) тузылады. Тұтунылар тұтунын тартиби текпіраёттанаң тұтунылардың номағым күчлар сони иккитадан күн бүлмаслығы керак, деган талабини қоидирилін лозим.

Бу мувозанат тәнгламалары ечилады үларниң стерженларидаги изланада тағайыннан зүрікішшілдердің жағдайларынан аникланады.

Мисол. Ферманинг таяңчалардың стерженларында пайдо буладынан зүрікішшілдер күчлар аникланасын (63-расм). Құйылғанлар берилған:

$$a=5m; P_1=10kN, P_2=20kN, P_3=30kN, P_4=40kN.$$

63-расм.

Ечиш. 1) Таянч реакцияларни аниклаш.

Фермага берилган күчлар, P_1, P_2, P_3, P_4 . В қўзгалмас таянч $\bar{x}_b$ и $\bar{y}_b$ реакциялари, А қўзгалувчан таянчининг R_1 реакцияси қўйилган. Бу күчлар текисликда ихтиёрий равишида жойлашган күчлар бўлгани учун уларнинг мувозанат шарти қўйидаги кўринишда ёзилади:

$$\sum X = 0; X_b - P_2 = 0 \quad X_b = P_2 = 20\text{kN}$$

$$\sum Y = 0; R_1 - P_1 - P_3 + Y_b = 0; \quad Y_b = P_1 + P_3 = 30\text{kN}$$

$$\sum M_A = 0; -P_1 \cdot a - P_3 \cdot \frac{3}{2}a + P_2 \cdot \frac{\sqrt{3}}{2}a + Y_b \cdot 3a = 0$$

Тузилган тенгламаларни ечиб реакция күчларини аникланади:

$$Y_b = \frac{P_1 + P_3 + P_2 - P_2}{3} = \frac{40 + 10 + \frac{3}{2}a + 20 - 20}{3} = 3256\text{kN}$$

$$R_1 = P_1 + P_3 + P_2 - Y_b = 10 + 30 + 40 - 3256 = 4744\text{kN}$$

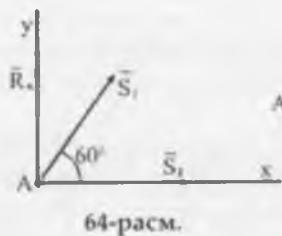
2) Стерженларда ҳосил бўладиган зўриқишиш күчларини аниклаш. Ферманинг тугуналарини A, B, C, D, E ва F ҳарфлар билан белгиланади. Энг олдин A ёки B тугуналарини кесиш мумкин. Чунки бу тугуналарда реакциялари аникланмаган икки стержен (1,2 ёки 10 ва II стерженлар) бор. A тугуни кесилади. A тугунига A шарнирнинг R_1 реакцияси ва кесилган 1 ва 2 - стерженинг S_1 ва S_2 реакциялари қўйилган (64- расм). A тугунига қўйилган кесишувчи күчларнинг мувозанат тенгламалари тузилади:

$$\sum X = 0; S_2 + S_1 \cos 60^\circ = 0$$

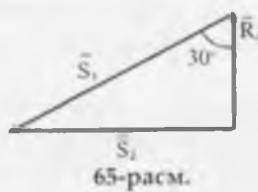
$$\sum Y = 0; R_2 + S_1 \sin 60^\circ = 0$$

$$S_1 = -\frac{R_2}{\sin 60^\circ} = -\frac{47.44}{\sqrt{3}} = -54.78\text{kN}$$

$$S_2 = -S_1 \cos 60^\circ = -(-54.78) \cdot 0.5 = 27.39\text{kN}$$

64-расм.

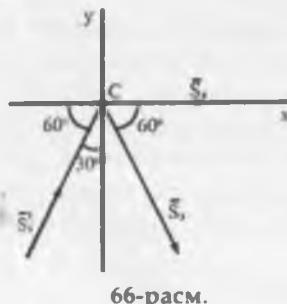
65-расм.

S_1 күчи даги (-) ишора, S_1 реакция күчи расмда күрсатылған пұналишга тескәри қараб йұналғанлығын күрсатади, яны 1 – стержен сиқилады. Энди реакция күчларининг йұналишларин түрги тоғылғанын күч учурчагини ясаб текшириб қўйилади, бу учурчак ёпик бўлиши керак (65-расм).

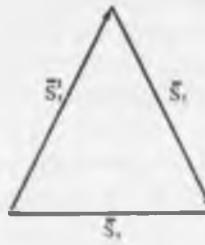
3) Энди қайси тугунга ўтамиз деган савол тутылади. Кесиладиган тугуналар реакцияси аниқланмаган иккى стержен бўлиши керак, бу С тугун кесилади, унга 1 – стерженнинг ҳозиргина аниқланган $S_1^1 = -S_1$ реакцияси, кесилган 3 – ва 4 – стерженларнинг S_1 ва S_2 реакциялари қўйилган (66-расм).

С тугунга қўйилган кесишувчи күчларининг мувозанат тентгламалари тузилади:

$$\begin{cases} \sum X = 0; S_4 + S_1 \cos 60^\circ + S_1^1 \cos 60^\circ = 0 \\ \sum Y = 0; S_3 \cos 30^\circ + S_1^1 \cos 30^\circ = 0 \end{cases}$$

66-расм.

67-расм.

Бу тентгламаларни ечиб, 3 – ва 4 –стерженлардаги реакция күчларни аниқлайдыз.

$$\begin{cases} S_1 = S_1^1 = 54.78 \text{ кН}; S_3 = -S_1 \cos 60^\circ - S_1^1 \cos 60^\circ = -(S_1 + S_1^1) \cos 60^\circ \\ S_4 = -(54.78 + 54.78) \cdot 0.5 = -54.78 \text{ кН}; S_4 = -54.78 \text{ кН} \end{cases}$$

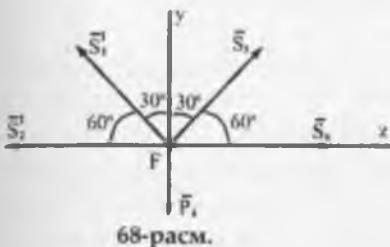
4 - стерженинг реакцияси манғаны булып чыкды. Демек бұз
стержен сиқилады, янын S_1 күч C түтүншіндең аралығынан булады. Энди
 C түтүншіндең күчларнин ҳақиқиеттің йұналишини ҳисобға олиб, күч
түбірчатағы ясалады (67-расм). У еншік булиши керак.

4) Энди F түтүндең кесилады, унда берилған P_4, S_2^1, S_3^1 реакция
күчлары ва кесилған 5- ва 6- стерженинг S_4 және S_6 реакциялары
күйилған (68-расм).

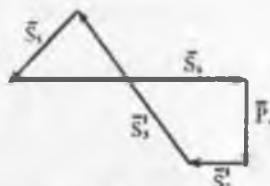
Бұз күчлар үчүн мувозанат төңгіламалари түзилады:

$$\sum X = 0; S_6 - S_2^1 + S_3 \cos 60^\circ - S_1^1 \cos 60^\circ = 0$$

$$\sum Y = 0; S_3^1 \cos 30^\circ + S_2 \cos 30^\circ - P_4 = 0;$$

68-расм.

69-расм.

Бұз төңгіламаларни ечиб, 5- ва 6-стерженлардагы реакция күчлары
топилади.

$$S_3 \cos 30^\circ = P_4 - S_3^1 \cos 30^\circ; S_3 = \frac{P_4}{\cos 30^\circ} - S_3^1 = \frac{2 \cdot 40}{\sqrt{3}} - 54,78 \text{ kH}$$

$$S_3 = \frac{80}{1,73} - 54,78 = 46,24 - 54,78 = -8,57 \text{ kH}; S_3 = -8,54 \text{ kH}$$

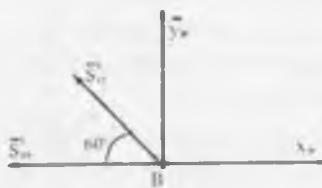
$$S_6 = S_2^1 - S_3 \cos 60^\circ + S_3^1 \cos 30^\circ = S_2^1 + (S_3^1 - S_3) \cdot \cos 60^\circ;$$

$$S_6 = 27,39 + (54,78 + 8,54) \cdot 0,5 = 27,39 + 63,32 \cdot 0,5;$$

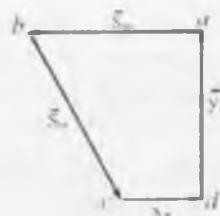
$$S_6 = 31,66 + 27,39 = 59,05 \text{ kH}; S_6 = 59,05 \text{ kH}$$

F түтүнга қўйилған күчларнинг ҳақиқиеттің йұналишини ҳисобға
олиб, күч күп бурчаги ясалады (70-расм).

5) Энди B түтүннің кесилады. Унда берилған X_B және Y_B реакция
күчлары ва кесилған 10- ва 11- стерженларнинг S_{10} және S_{11} реакция
күчлары таъсир қиласы (71-расм). B түтүн учун иккита мувозанат
төңгіламасы түзилади:

71-расм.

72-расм.

$$\sum X = 0; X_B - S_{11} - S_{11} \cos 60^\circ = 0$$

$$\sum Y = 0; Y_B + S_{11} \cos 30^\circ = 0;$$

Бу тенгламалардан:

$$S_{11} = -\frac{Y_B}{\cos 30^\circ} = -\frac{2 Y_B}{\sqrt{3}}$$

$$S_{11} = -\frac{2 \cdot 32,56}{1,73} = -37,64 \text{ KN}$$

$S_{11} = -37,64 \text{ KN}$ кешиб чиқады.

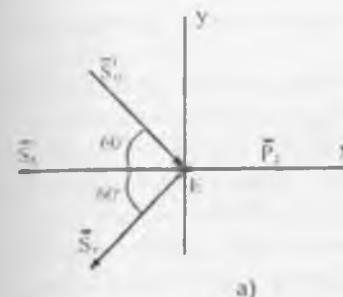
Демек, 11 - стержен сиқилади.

$$S_{10} = X_B - S_{11} \cos 60^\circ = 20 + 37,64 \cdot 0,5$$

$$S_{10} = 20 + 18,82 = 38,82 \text{ KN} \quad S_{10} = 38,82 \text{ KN}$$

$\overline{S_{10}}$ және $\overline{S_{11}}$ реакция күчларини график усулда аниқланади. Бунинг учун B түгүнга қойылған күчлардан күч күпбұрчакп қурилади (72-расм). Бу күпбұрчак ёпік бўлиши керак, чунки B түгүнга күчлар системаси мувозанатда турибди. Ихтиёрий нүкта олиб, бу нүктага үзига параллел қилиб $M=10 \text{ кН/м}$ масштабда X , күч көлтириб қойылади. Унинг учига үзига параллел қилиб худди шу масштабда $\bar{y}_B$ күчи көлтирилади. Бу күч учига үзига параллел қилиб $\bar{S}_{10}$ күчни, унинг учига үзига параллел қилиб $\bar{S}_{11}$ күч көлтирилади. Натижада күч күпбұрчаги ҳосил бўлади (72-расм).

6) Энди E түгүн кесилади. Бу түгүнга берилған P_1 күч ҳамда 8-, 9- ва 11-стерженларнинг реакция күчлари қойылған (73-расм, а). Бунда E түгүнга қойылған 11-стерженнинг реакция күчи S_1 ; міндер жиҳатдан S_{21} га тенг және қарама-қарши йўналғанингини эътиборга олиш лозим. E түгүн учун иккита мувозанат тенгламалари тузилади:

73-расм.

$$\begin{cases} \sum X = 0; -P_1 - S_1 - S_1 \cos 60^\circ + S_{11} \cos 60^\circ = 0 \\ \sum Y = 0; -S_1 \cos 30^\circ - S_1 \cos 30^\circ = 0; \end{cases}$$

Бу тенгламаларни ечиб:

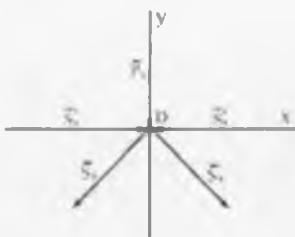
$$S_1 = -P_1 - S_1 \cos 60^\circ + S_{11} \cos 60^\circ = -20 - 37,6 \cdot 0,5 + 37,6 \cdot 0,5 = 38,8 + 18,8 = -20 \text{ KN}$$

$$S_1 = S_{11} = 37,64 \text{ KN} \quad S_1 = -20 \text{ KN} \text{ олинади.}$$

E түгүн учун күч күпбұрчаги (73- расм, б).

Энди D түгүнни кесилади. Бу түгүн берилған P_1 күч ҳамда 4-, 5-, 6-, 7-, ва 8-стерженларнинг реакция күчлари қойылған (74-расм). Мувозанат тенгламаларни тузисида 4-, 5-, ва 8 - стерженларнинг реакция күчлари $\overline{S_1}, \overline{S_2}, \overline{S_3}, \overline{C}, \overline{F}$ ва E түгүнларга қойылған $\overline{S_4}, \overline{S_5}, \overline{S_6}$ реакцияси күчларга міндер жиҳатдан тенг, йўналиши қарама-қарши эквиваленттеги эътиборга олиш лозим. D түгүн учун бутта мувозанат тенгламасини тузиси тиғоя, битта номаълум стерженнинг зўриқишини аниқлаш қолди холос. 7-стержендаги реакция күчи аниқланади:

$$\begin{cases} \sum Y = 0; -P_1 + S_1 \cos 30^\circ - S_1 \cos 30^\circ = 0 \\ S_1 \cos 30^\circ = -P_1 + S_1 \cos 30^\circ \\ S_1 = -\frac{P_1}{\cos 30^\circ} + S_1 = -\frac{2 \cdot P_1}{\sqrt{3}} + S_1 \\ S_1 = -\frac{2 \cdot 10}{1,73} + 8,54 = -11,56 + 8,54 = -3,02 \\ S_1 = -3,02 \text{ KN.} \end{cases}$$

74-расм.

Демек, 7 - стержен сиқилади.

Стерженидаги зүриқиши миңдор жиҳатдан унга реакция күчтің тенг булади. Сиқиладынан стерженидаги зүриқиши күчи шартлы равишида манғийи ишора билан белгиланади. Олинган натижалар құйылады жағдайларда көлтүрілген:

Стріженің рақами	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.	11.
Зүриқиши, кН хисобида	-54,78	-27,79	54,78	-54,78	-8,54	59,05	-3,02	-20	-37,64	38,82	-37,64

25-§. ФЕРМА СТЕРЖЕНЛАРИДАГИ ЗҮРИҚИШЛАРНИ РИТТЕР УСУЛИ БИЛАН АНИҚЛАШ

Агар текис ферманың барча стержинларидаги зүриқишлиарни аниклаш зарур бўлса тутунни кесиши усулидан фойдаланиш энг қулай хисобланади. Лекин ферманың айрим стержинларидаги зүриқишлиарни аниклаш лозим бўлса, у ҳолда Риттер 1826-1906 гомонидан қашф қилинган ва унинг номи билан аталадиган усулдан фойдаланиш мақсадга мувофиқdir. Бу усулда ҳам дастлаб ферманың таянч реакциялари аникланади.

Риттер усулиниң моҳияти шундан иборатки, ферма бирор I-I кесим билан кирқиб икки қисмга ажратилади ва ажратилған қисмниң мувозанати текширилади. Текисликда ихтиёрий жойлашған күчлар системасининг мувозанат тенгламалари ёрдамида учта номаълум катталиктин аниклаш мүмкун. Шу сабабли ферманни шундай кесим

билин кесишін керакки, реакция күчлары номағым бұлған стержендер сондай учтадан ошмасин.

Ферманнинг кесилгандың бир қисмін түшириб қойып, уннан ферманнан шыккышын кесмінде күрсатадын таъсириннің кесилгандың стержендер бүйлаб түшириб қойылған томонда йуналған күчлар билан алмаштырамыз, мының барча кесилгандың стержендер чүзиләди деб фарас қыламыз. Тузилған мұвозданат тенгламасы ечилигандың бирорта стержениннің реакция күчи манғынан шыпоралы чыкса, уннан йұналиши кабуы қилинған йұналишта қармақаршы бўлиб, мазкур стержен аспида сиқилади. Ферманнинг колдан қисми учун текисликда ихтиёрий жойлашынан күчлар системасыннан мұвозданат тенгламаларды тузилиб да бу тенгламаларни ечиб, стержендердин номағым реакция күчлары аникланади. Тенгламалар тузишида имкони борича ҳар бир тенгламада номағымдар сондай биттадан ошмаслыгига ҳаракат қилинш қерак. Тенгламаларни тузишида момент маркази учун ута номағым реакция күчидан кетма – кет иккитасыннан таъсир чизиги кесишінде нүктаны олиш тавсия этилади. Бундай нүкталар момент ёки Риттер нүкталари деб аталади. Агар реакция күчи аникланадын учун стержендан иккитаси параллел бўлса, демак уларниң кесишиш нүктаси чексизликда ётади, моментлар тенгламасынан бирининг үрнига күчларниң параллел стержендерга перпендикуляр ўқга проекцияси тенгламасын тузиш мумкин, янында $\Sigma Y = 0$ ёки $\Sigma X = 0$.

Риттер усулининде афзалилти шундаки, у ферманнинде исталған стержендердеги зўриқишини бошки стержендердаги зўриқишиларни ҳисобламайды турив аниклашга имкон беради. Уннинг соддалиги шундаки, баён қилинған усулда тузилған ҳар бир тенгламада факат битта номағым киради.

Риттер усули билан 1 – масалада берилған ферманнинг 2-, 3-, 4-, 6-, 7- ва 8-стержендердеги зўриқишиларни аниклайтады. Юкорида күрганимиздек, фермага $P_1 = 10 \text{ kN}$, $P_2 = 20 \text{ kN}$, $P_3 = 30 \text{ kN}$, $P_4 = 40 \text{ kN}$ күчлар таъсир этади да уннинг таянч реакциялари $R_A = 47,44 \text{ kN}$, $X_B = 20 \text{ kN}$, $Y_B = 32,56 \text{ kN}$ га тенг.

2-, 3- ва 4 - стержендердеги зўриқишини топшып учун ферманнинг 2-, 3- ва 4-стержендердеги I-I кесим билан кесилади. Ферманнинг унг томони түшириб қойылади, қолдирилған қисмнаннан чары қисмінде берадынан таъсирине мөс стержендер бүйлаб йуналған S_2 , S_3 ва S_4 зўриқини

Исбот: Фаюодати бирор A нүктеге күчи қойылған булсии (79-расм).

Бу күчини O нүктеге иисбатан моменти шу нүктеге қушылған вектор калтасын булиб, OAB учбұрчак текисликтерінен ишкүлдір қуналған, ушин мөдүли қүннедатын формула билан төннелади;

$$M = 2 S_{\Delta OAB} \cos \gamma \quad (63)$$

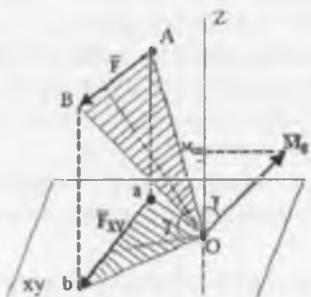
Момент векторинин зерткелігінде үкім билан танылған күйнегеңдегі бұлғасасқа момент векторинин зерткелігі проекциясы қойылады.

$$[M_0(\bar{F})]_x = [M_0(\bar{F})] \cos \gamma = 2S_{\Delta OAB} \cos \gamma \quad (64)$$

OAB ва OAB учбұрчактарының текисликтері орасындағы бұрчак бу текисликтерге перпендикуляр қуналған вектор $\bar{F}$ вектор $\bar{F}$ үкім орасындағы бұрчакка тең. OAB учбұрчактарының дүйнеге текисликтердің проекциясы OAB та бирер бұлғасасқа журу.

$$2S_{\Delta OAB} \cos \gamma = 2S_{\Delta Oab} \quad (65)$$

$$[M_0(\bar{F})]_y = M_0 \cos \alpha \quad (66)$$

79-расм.

79-расмда $F_{xy} \cdot h = 2S_{\Delta Oab}$ бўлғанилиги учун (60) га асосан

$$M_z(\bar{F}) = \pm 2S_{\Delta Oab} \quad (67)$$

(66) ва (67) иш солишитириб қойылады.

$$M_z(\bar{F}) = [M_0(\bar{F})]_z \quad (67')$$

Худди шунингдек күчининг қолған координата ўқларга иисбатан моментлари ҳисобланади. Натижада

$$M_x(\bar{F}) = [M_0(\bar{F})]_x, \quad M_y(\bar{F}) = [M_0(\bar{F})]_y, \quad M_z(\bar{F}) = [M_0(\bar{F})]_z,$$

формула келиб чиқади.

Демак (67') – формула нүктәгә нисбатан күч моменти билан шу нүктәдан үтгән ўқта нисбатан күч моменти орасыдаги мүносабаттың ифодалайты: Нүктәгә нисбатан күч моментинин шу нүктәдан үтгән ўқады проекциясы күчинин шу ўқта нисбатан олинган моментига тең.

28-5. КООРДИНАТА ЎҚЛАРИГА НИСБАТАН КҮЧ МОМЕНТИНИН ХИСОБЛАШ УЧУН ФОРМУЛАЛАР

І күчиниг координатта үкләридаги проекциялары F_x, F_y, F_z ва шу күч күйилгән А нүктәгинин x, y, z координаталари берилгандар булсан (80-расм). Координатта бошынын О нүктәда олиб v, u, z үкләрниң үтказамиз. Координатта үкләрниң бирлік векторини i, j, k билан белгилаймиз.

$$M_o(F) = r \times F \text{ ии}$$

дитерминантад шаклида ёзамиз.

$$M_o(F) = \begin{vmatrix} i & j & k \\ x & y & z \\ x' & y' & z' \end{vmatrix}$$

Дитерминантанинг биринчи йүлини элементлари бүича ётпоб чыккамиз.

$$M_o(F) = (yZ - zY)i + (xZ - zX)j + (xY - yX)k \quad (68)$$

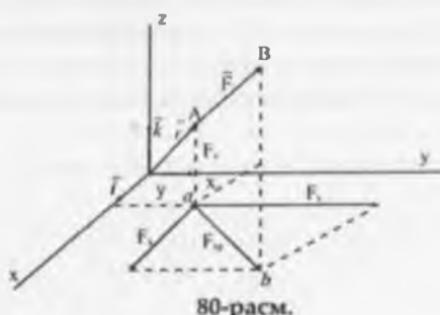
(68)-формулада бирлік векторлар олдидағы коэффициентлар күчининг координатта үкләридаги моменти булади.

$$m_x(F) = yFz - zFy$$

$$m_y(F) = zFx - xFz \quad (68)$$

$$m_z(F) = xFy - yFx$$

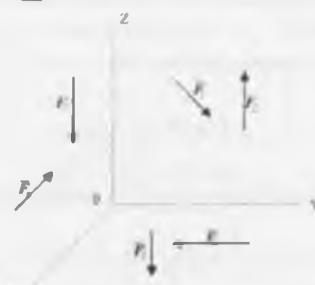
(68)-формулалар күчиниг координатта үкләрига нисбатан моментларининг аналитик ифодасидир.

29-5. ФАЗОДА ИХТИЁРИЙ ЖОЙЛАШГАН КУЧЛАР СИСТЕМАСИННИ БЕРИЛГАН МАРКАЗГА КЕЛТИРИШ. КУЧЛАР СИСТЕМАСИННИН БОШ ВЕКТОРИ ВА БОШ МОМЕНТИ

Фазода ихтиерий жойлашган $F_1, F_2, \dots, F_n$ кучлар системаси берилсан булсан (81-расм). Шу кучларин 0 нүктеге келтирин лозим булсан. Фазода ихтиерий жойлашган кучларни текис иккя ихтиерий жойлашган кучларга ухшаш болын вектор $\bar{F}$ та тенг булган битта кучта ва моменти болын момент $\bar{M}_0$ та тенг булган битта жүфті кучта келтирин мүмкүн. Болын вектор берилсан кучлариннің геометрик индексисига тен.

$$\begin{aligned} R &= F_1 + F_2 + \bar{F}_3 + F_4 + \dots + F_n = \sum F \\ R &= \sum F \end{aligned} \quad (69)$$

81-расм.

Болын момент эса келтириниши керак булған кучлариннің келтирин марказында нисбатан олинған моментларшының геометрик йигиндисига тен.

$$\begin{aligned} \bar{M}_0 &= m_{01}(\bar{F}_1) + m_{02}(\bar{F}_2) + \dots + m_{0n}(\bar{F}_n) = \sum m_{0i}(\bar{F}) \\ \bar{M}_0 &= \sum m_{0i}(\bar{F}) \end{aligned} \quad (70)$$

Шундай қилиб; фазода ихтиерий жойлашган кучлар системасини бирор 0 марказға келтириниши натижасыда бу кучлар системаси келтирин марказында күйилған болын вектор $\bar{R}$ та тенг битта куч билан, момент эса болын момент $\bar{M}_0$ та тенг битта жүфті кучта келтирілады (82-расм).

82-расм.

30-§. ФАЗОДА ИХТИЁРИЙ ЖОЙЛАШГАН КУЧЛАР СИСТЕМАСИННИГ БОШ ВЕКТОРИ ВА БОШ МОМЕНТИНИ ХИСОБЛАШ

1. Бонн векторни хисоблаймиз. Бунинг учун (69)-вектор тенглеманинг иккана координаты укларига проекциялаймиз.

$$R_x = X_1 + X_2 + \dots + X_n = \sum X$$

$$R_y = Y_1 + Y_2 + \dots + Y_n = \sum Y \quad (71)$$

$$R_z = Z_1 + Z_2 + \dots + Z_n = \sum Z$$

(71)-формула билан бош векторнинг координаты үкларидаги проекциялари топилади.

Бош векторнинг модули куйидаги формуулалар билан топилади.

$$R = \sqrt{R_x^2 + R_y^2 + R_z^2} \quad \text{ёки}$$

$$R = \sqrt{(\sum x)^2 + (\sum y)^2 + (\sum z)^2} \quad (72)$$

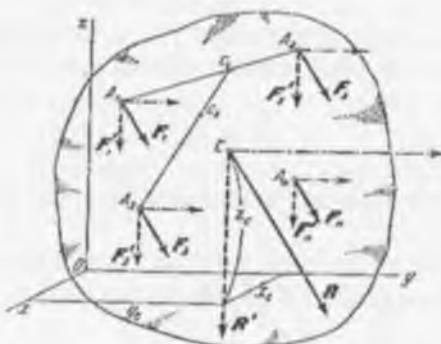
Бош векторнинг йүналиши эса куйидаги формула билан аникланади.

$$\cos \alpha = \frac{R_x}{R}; \quad \cos \beta = \frac{R_y}{R}; \quad \cos \gamma = \frac{R_z}{R} \quad (73)$$

бунда, $\alpha, \beta, \gamma, -R$ - билан x, y, z үклари орасидаги бурчаклар.

2. Бош моментни хисоблаш.

Бунинг учун вектор тенглеманинг иккана координаты укларига проекциялаймиз ва нүктага нисбатан куч моменти билан шу нүктадан утган ўқка нисбатан куч моменти орасидаги муносабатдан фойдаланий бош моментнинг координаты үкларидаги проекцияларини аниклаймиз.

85-расм.

Бұй миқдорларншыг ҳаммаси (82) тенгликтегідей қойылса,

$$R \cdot X_c = F_1 X_1 + F_2 X_2 + \dots + F_n X_n \text{ булади.}$$

Буидан X_c яғни параллел күчлар марказиншыг абсциссан аниқланады:

$$X_c = \frac{F_1 X_1 + F_2 X_2 + \dots + F_n X_n}{R} = \sum \frac{F_i X_i}{R}.$$

(83)

y_c координатами аниқлаш учун күчлардан y үкига нисбетан моментлар олинады:

$$\begin{aligned} R \cdot Y_c &= F_1 Y_1 + F_2 Y_2 + \dots + F_n Y_n \\ Y_c &= \frac{F_1 Y_1 + F_2 Y_2 + \dots + F_n Y_n}{R} = \sum \frac{F_i Y_i}{R}. \end{aligned} \quad (84)$$

Z_c координатами аниқлаш учун ҳамма күчларни қойылған нүкталари атографида Y үкига параллел бүлгандың бурысынан (пүкта билан пункттир қилиб тасвирланған) Варинъон теоремасини тәдбик этиб, улардан X үкіга нисбетан моментлар олинады:

$$-R \cdot Z_c = -F_1 Z_1 + (-F_2 Z_2) + \dots + (-F_n Z_n) \quad (85)$$

бундан Z_c аниқланады.

$$Z_c = \frac{F_1 Z_1 + F_2 Z_2 + \dots + F_n Z_n}{R} = \sum \frac{F_i Z_i}{R} \quad (86)$$

(84) - (86) - формулалар билан параллел күчлар марказиншыг координаталари топылады, бунда R - (85) тенглик билан аниқланады.

(85) - (86) - формулаларншыг ҳар бирини мос равишида i, j, k бирлік векторларига күпайтырып да, қүшиб, параллел күчлар марказиншыг радиус - вектори аниқланады:

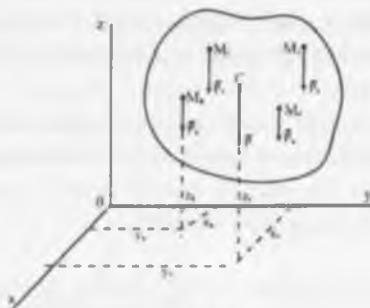
$$r = X - i + y, \quad i + Z \quad K \quad r = \frac{F_1}{R} e_1 + \frac{F_2}{R} e_2 + \dots + \frac{F_n}{R} e_n + \sum_{k=1, n} F_k e_k \quad (87)$$

(84) - (87)- формулалардан куринадык, параллел күчларнинг төштөсүр этувчиси күйилтап C нүктесинин ҳолати күчларнинг йуналишлага болгик бўймай, уларнин мимори ва күйилтап нүкталарнин координаталарига болгикцир. Шунча асосан, агар күчлар күйилтап нүкталарни ўзгартириман, барча күчлар бирор α бурчакка бурилса, бу күчларнинг төштөсүр этувчиси хам шу бурчакка бурилиб күйилтап нүкласинин ҳолати ўзарманади.

34-§. ҚАТТИҚ ЖИСМНИНГ ОГИРЛИК МАРКАЗИ КООРДИНАТАЛАРИНИНГ УМУМИЙ ФОРМУЛАЛАРИ

Бирор қаттиқ жисмнинг ҳар бир булагига ернинг марказига караб ийнанын тортиш күчи (огирлик күчи) төштөсүр этади. Бу күчларни $P_1, P_2, \dots, P_p$ билан белгиланади. Ернинг радиусига нисбатан жисмнинг ўлчамлари жуда кичик бўлгани учун бу күчларни параллел күчлар деб қарашиб мумкин. Бу параллел күчларнинг маркази – C нүкта жисмнинг огирлик маркази бўлади (86-расм).

Агар (86)-(87)- формулалардаги F_k күчларнинг ўрнига P_i күчларни олинса, жисмнинг огирлик маркази координаталари топилади:

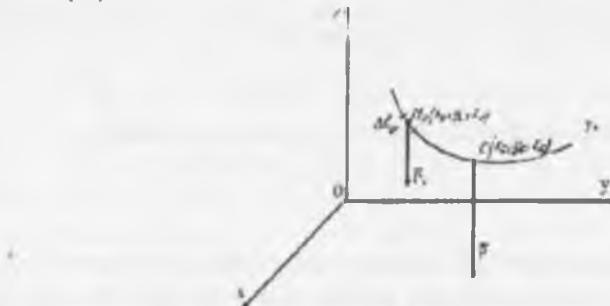
86-расм.

$$\left. \begin{aligned} X_c &= \frac{1}{P} \cdot \sum p_i x_i \\ Y_c &= \frac{1}{P} \cdot \sum p_i y_i \\ Z_c &= \frac{1}{P} \cdot \sum p_i z_i \end{aligned} \right\} \quad (88)$$

огирлик марказинин координаталари x_c , y_c , z_c билан белгилана да да ви P нин қийматлари (88)-формулаларга қуйилади:

$$x_c = \frac{\sum p l_i x_i}{pL} = \frac{p \cdot \sum l_i x_i}{pL}$$

(92)

88-расм.

$$\left. \begin{aligned} x_c &= \frac{1}{L} \cdot \sum l_i x_i, \\ y_c &= \frac{1}{L} \cdot \sum l_i y_i, \\ z_c &= \frac{1}{L} \cdot \sum l_i z_i \end{aligned} \right\} \quad (93)$$

Бу ерда L - бутун чизиқнинг узунлиги, Координаталари (93)-формулалар билан аниқланадиган C нүктага чизиқнинг огирилик маркази дейилади.

37-6. ЖИСМЛАРНИНГ ОГИРЛИК МАРКАЗИННИ АНИҚЛАШ УСУЛЛАРИ

1) Симметрия үсуси. 1-теорема: Агар жисм симметрия ўқига эга бўлса, жисмнинг огирилик маркази шу симметрия ўқида ётади. Симметрия ўқига эга бўлган жисм берилган бўлсин (88-расм). Координата ўқларининг бирини мисол учун z ўқини симметрия ўқи бўйича йўналтирилади. Жисм огирилик марказининг икки координатаси (94)-формулалар билан аниқланади;

$$x_c = \frac{\sum v_i x_i}{V}; y_c = \frac{\sum v_i y_i}{V} \quad (94)$$

Бу жисмдан z ўқига нисбатан симметрик жойлашган икки M_1 ва M_2 нүқталар олинади. Уларнинг атрофидан бир - бирига тенг бўлган V_k

элементар ҳажм ажратыб олинади. M_k ва $M_{k'}$ нүкталар үқига перпендикуляр бұлған битія түгри чизикіда етибди ва бу нүкталардан үқигача бұлған масофалар тенг;

$$M_k N_k = N_{k'} M_{k'}.$$

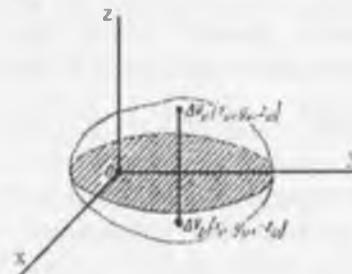
Демек, бу нүкталарниң x_k ва y_k координаталари үзаро тенг, ишоралары эса тескари бұлади. У холда ҳар бир x_k , y_k , z_k координаталар билан аникланадын V_k ҳажмлі бұлакчата мос келади. Шу сабабынан $\sum V_k x_k = 0$ ва $\sum V_k y_k = 0$ тенг бұлади. $\sum V_k x_k = V_1 X_1 + V_2 X_2 + \dots + V_N X_N = 0$ шунинг учун $x=0$ ва $y=0$ жисмнинг оғирлік марказы z үқигде ётади ва уннан бу үқдаги ҳолаты битта координатада билан аникланади:

$$z_c = \frac{1}{V} \sum V_k z_k \quad (94')$$

2-теорема: Агар жисм симметрия текислигига эга бұлса, жисмнинг оғирлік марказы шу симметрия текислигидегі ётади (89-расм). Буни исбот қилиш учун симметрия текислигиге орқали Oxy текисликкүтказилади. Бу текисликка перпендикуляр қылыш z үқини йуналғырылади. Жисмдан Oxy текислигига иисбатан симметрик жойлаштан иккі M_k ва $M_{k'}$ нүкталар олинади. Бу нүкталарниң атрофидан v_k элементтер ҳажмларни ажратыб оламиз. M_k ва $M_{k'}$ нүкталар Оху текислигига перпендикуляр бұлған битта түгри чизикіда ётебди. Бу нүкталардан симметрия текислигигача бұлған масофалар үзаро тенг, янын $M_k N_k = M_{k'} N_{k'}$ (89-расм). Демек, бу нүкталарниң Z_k координаталари үзаро тенг бўллаб, ишоралары тескарилар.

$$\sum v_k Z_k = v_1 Z_1 + v_2 Z_2 + \dots + v_n Z_n - v_1 Z_1 - v_2 Z_2 - \dots - v_n Z_n = 0$$

$$Z_c = \frac{1}{V} \sum v_k Z_k = 0. X_c = \frac{1}{V} \sum v_k X_k, Y_c = \frac{1}{V} \sum v_k Y_k \quad (95)$$

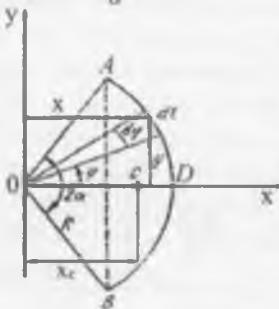
89-расм.

$$N_c = \frac{1}{L} \int_A B \lambda d\ell = \frac{1}{L} \int_{-a}^a R \cos y - R dy = \frac{R^2}{L} \int_{-a}^a R \cos y dy = \frac{R^2}{L} \left[R \sin y \right]_{-a}^a = \frac{R^2}{L} [\sin a - \sin(-a)]$$

$$X_e = \frac{R^2}{L} [\sin a + \sin a] = \frac{R^2}{L} 2 \sin a = \frac{2R^2}{L} \sin a$$

Бунда $L = AB$ ёйниниң узунлигі $L = R \cdot 2\alpha$ га тең. Демек, айланың оғирликтік марказы симметрия үқида, ётады ва айланың марказыдан масоғада бўлади. Бунда α бурчаги радианда үлчамади.

$$X_e = R \frac{\sin \alpha}{\alpha} \quad (101)$$

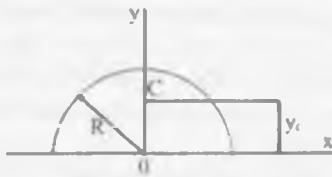

91-расм.

Агар $2\alpha = \pi$ га теңг бўлса, ярим Айланы ҳосил бўлади (92-расм).

Буни (99)-формулага қўйсак,

$$y_e = \frac{\sin\left(\frac{\pi}{2}\right)}{\frac{\pi}{2}} = \frac{2}{\pi} \cdot R = \frac{2}{3.14} \cdot R = 0.64 R. \quad y_e = 0.64 R$$

92-расм.

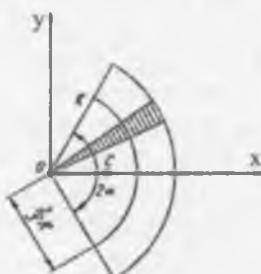
(101)-формула билан ярим айланы ёйининг оғирликтік марказиниң координатаси тошилади.

3. Доира сектори юзасининг оғирликтік маркази. Радиуси R , марказий бурчаги 2α га теңг доира сектори юзаси оғирликтік марказини

демек ашылғанда үчиңиң симметрия үкімі бүйлаб
пүнналғирилады (93-расм).

Сектор юзасининг бир қанча элементар секторлардан ташкил
төтті деңгээлдең күшін анықтауда. Ҳар бир элементар секторниң баландлығы R га
тәнг үчбұрчак деңгээлдең күшін анықтауда, унинг оғирилік марказы 0 нүктесінде $\frac{1}{3}R$
масофада өтеді. OAB Дөнеше секторининг оғирилік марказы радиуси $\frac{2}{3}R$
тағы AE айланада өткендегі оғирилік марказы билан устма-уст түшады.
(101) да ассоциацыйы

$$x_1 = \frac{2}{3} R \frac{R \sin \alpha}{\alpha} \quad (101)$$

93-расм.

Агар $\alpha = \frac{\pi}{3}$ га тең болса ярим дөнеше хосил булады. (101)-
формуладан ярим дөнеше оғирилік марказинин координатасы
аннан тапланады.

$$x_1 = \frac{2}{3} \cdot \frac{\sin \frac{\pi}{3}}{\frac{\pi}{3}} \cdot R = \frac{4}{3\pi} \cdot R = \frac{4}{3 \cdot 3.14} \cdot R = 0.42R \quad (102)$$

$$x_1 = 0.64R \quad (y=0).$$

ТАКРОРЛАШ УЧУН САВОЛЛАР.

1. Үкім шартынан күч моменттерінің деңгээлдерін айттылады? Бұл моменттердің
шығорасы қандай тапланады?

2. Қандай ҳолларда үкім шартынан күч моменттерінің полигондарын анықтауды?

3. Нүктега үкім шартынан күч моменттерінің орталықтарынан шығарылған
үкім шартынан күч моменттерінің орасыда қандай болғанын бор?

4. Берилған күчларнинг координатада бошига нисбатан вектор моменгги xOy координатада текислигиде ётса шу күчларнинг Oz үккә нисбатан моменти нимага тенг булади?
5. Агар күчиңнин моменти иккى координатада укларнда нисбатан полта тенг бўлса, берилған күчларнинг координатада бошига нисбатан вектор моменти нимага тенг булади?
6. Фазода ихтиёрий жойлашган күчлар системаси берилған марқаси қандай келтирилади?
7. Күчлар системаси бош векторининг ҳар қайси координатада үккә проекцияси нимага тенг?
8. Күчлар системаси бош моментининг ҳар қайси координатада уки бошига нисбатан проекцияси нимага тенг?
9. Фазода ихтиёрий йўналган күчлар системасининг аналитик мувозанат шартни қандай таърифланади?
10. Мувозанат тенгламаларини ёзиб, унинг маъносини тушунтириинг?
11. Фазода нараллел йўналган күчлар системасининг мувозанат тенгламаларини ёзинг ва унинг маъносини тушунтириинг?
12. Қаттиқ жисмнинг оғирлик маркази деб нимага айтилади? Уни координаталари қандай топилади?
13. Текис шаки юзасининг статик моменти деб нимага айтилади?
14. Қаитик жисмнинг оғирлик марказини аниқлаш усулларини аттигин ва ҳар бир усулини маъносини тушунтириинг?
15. Учбурунг юзаси, айланы ёки сектор юзасининг оғирлик маркази қандай аниқланади?

КИНЕМАТИКА БЎЛИМИ

39-б. НУҚТА КИНЕМАТИКАСИ

‘Назарий механиканинг кинематика бўлимида қаттиқ жисмларнинг ҳаракати геометрик нуқтаи назардан текширилади, яъни кинематикада жисмларнинг массаси ва уларга таъсир килувчи күчлар ҳисобига олинмайди.. Кинематикада теорема ва формулалари техникада турли машинада ва механизмлар қисмларнинг ҳаракатини урганинша назарий база сифатида қўлланилади.

‘Кинематикада жисмнинг ҳаракати бошқа жисм билан бодланган саноқ системасига нисбатан текширилади.’ Айнан бир вақтда жисм турли саноқ системасига нисбатан турлича ҳаракатла бўлиши мумкин. Масалан, кема полуబасидаги жисм кема билан бодланган саноқ

системасига иисбатан ҳаракатсиз бұлса, киргөк билан бояланған саноқ системасига иисбатан кема билан биргалиқда ҳаракатланади. Табиатда абсолют ҳаракатсиз жисм бұлмагани туфайли, абсолют құзғалмас саноқ системаси хам мавжуд бўлмайди.

Техника масалаларини ечишида, одатда ер билан құзғалмас бояланған саноқ системаси олинади. Ерга иисбатан құзғалмас бўлган саноқ системаси "құзғалмас саноқ" системаси дейилади. Құзғалмас саноқ системасига иисбатан жисм вазияти ўзгариши ва вакт утиши билан ўзгармаса, жисм олинған системага иисбатан тиңч ҳолатда дейилади. Агар мазкур саноқ системасига иисбатан вакт утиши билан жисмнин вазияти ўзгарса, жисм шу системага иисбатан ҳаракатда бўлади. Танланған саноқ системасига иисбатан ҳар оңда жисмнинг вазиятини аниклаш мумкин бўлса, унинг ҳаракати кинематик берилган деб ҳисобланади.

Кинематикала учрайдиган барча чизикли ўлчовларни (ҳаракатдаги нүктанини координаталари, ўтган йўлининг узуилиги ва ҳоказолар) техник ва ҳалқаро СИ бирликлар системасида метрда олинади. "Механикада вакт абсолют деб ҳисобланади, яъни уни барча саноқ системалари учун бир хилда утади деб қаралади." Вакт одатда t билан белгиланади ва у ҳаракатнинг аргументи ҳисобланади. Вакт ўлчови учун МКГСС системасида соат ёки минут, СИ системасида секунд (с) қабул қилинган.

Вактни ва ҳаракат гушунчалари механиканинг асосий гушунчаларидир. Бирор саноқ системасига иисбатдан нүктанини маълум вакт t ичидә фазода бир ҳолатдан бошқа ҳолатга ихтиерин равинда ўтиши кучини дейилади.

Нүктанини бошлиғынч ҳолатдан охирги ҳолатга вактта боялик ҳолда аниқ бир усулда утиши ҳаракат деб айтади.

Фазода ҳаракатланаётган нүктанини бирор саноқ системасига иисбатан ҳолати билан вакт орасидаги боялапнини ифодаловчи тенглема нүктанини ҳаракат конуинин аниклади.

Кинематиканинг асосий масаласи нүктанини (ёки жисмнин) ҳаракат конуиларини урганишидан иборат. Ихтиерий вакт ичидә фазода нүктанини бирор саноқ системасига иисбатан аниклаш мумкин бўлса, у ҳолда нүктанини ҳаракат қонуни маълум бўлади. Агар нүктанини бирор саноқ системасига иисбатан ҳаракат қонуни берилган бўлса, нүкта ҳаракатнини кинематик ҳарактеристикалари: троектория, тезлик ва тезлайшларини аниклаш мумкин бўлади.

Қаттік жисм ҳаракатини күзатар эканмиз, күпинча унинг нұқталари түрлича ҳаракат килишини курамиз. Шунинч учуң жисм ҳаракатини үрганишда унинг нұқталари ҳаракатини үрганишга түрі келади. Дастилаб нұқта кинематикасини үрганиб, уйдан қаттік жисм кинематикасини үрганишга үтилади. Демек, кинематика иккі кисметте булинади.

1. Нұқта кинематикаси.
2. Абсолют қаттік жисм кинематикаси.

40-§. НҰҚТА ҲАРАКАТИНИНГ БЕРИЛИШ УСУЛЛАРИ

Нұқтанинг фазода қолдирған изига ёки чизган чизигига нұқтанинг траекторияси дейилади.

Оний вақтда нұқтанинг фазодаги ҳолатини бирор координаталар системасынан иисбатан аниклаш мүмкін бўлса, нұқта ҳаракати берилған дейилади. Демак, нұқтага ҳаракат бериш унинг оний вақтдаги ҳолатини аниклашдан иборат.

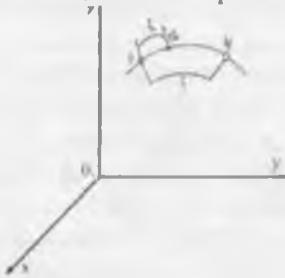
Нұқтанинг ҳаракати қуйидаги уч усул билан берилған бўлади: табиий, координаталар ва вектор.

1. Нұктага табиий усулда ҳаракат бериш.

Нұқта ҳаракатини бу усулда бериш учун унинг траекториясини олдиндан аникланган бўлиши керак.

Нұқтанинг траекторияси берилған бўлсин (94-расм).

М нұқтанинг бирор вақтдаги ҳолатини аниклаймиз. Бунинг учун траектория устидаги қўзғалмас 0 нұқтанинг хисоблаш боши деб оламиз. М нұқтанинг 0 нұктага иисбатан ҳолати S координатаси билан аникланади.

94-расм.

$$S = 0M$$

M нүкта ҳаракатланғанда вакт үтиши билан *S* ей координата үзгәради.

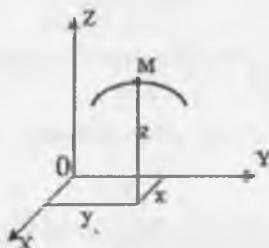
$$S=f(t) \quad (103)$$

(103)-төңгілама *M* нүктанын траектория бүілаб ҳаракатланған қонунни ёки ҳаракат төңгіламасы дейилади. Агар *S* ей билан *t* вакт орасындағы мұнисабат берилған бўлса, нүктанынг исталған вактдаги өзияттін фазода анықлаш мүмкін. Нүктанын ҳаракатини табиий усулда бериші учун унинг траекториясы, координаталар боши θ нүкта ва (103)-төңгілама мавжуд бўлиши керак.

2. Нүкта ҳаракатининг координаталар усулида берилиши

M нүктанынг *Oxyz* системага нисбатан ҳолати унинг учта *x*, *y*, *z* декарт координаталари билан аникланади (94-расм).

M нүкта ҳаракатланғанда вакт үтиши билан унинг координаталари үзгәради. Демек, ҳаракат қилаётгандык нүкта координаталари вактнинг функциясилир.

94-расм.

$$\left. \begin{aligned} x &= f_1(t); \\ y &= f_2(t); \\ z &= f_3(t); \end{aligned} \right\} \quad (104)$$

(104)-формула нүкта ҳаракатининг декарт координаталарындағы төңгіламасы ёки нүкта траекториясинин параметрик төңгіламалари дейилади.

Нүктанын ҳаракат төңгіламасыдан *t* вактін олиб ташласак нүктанын траектория төңгіламасы ҳосил бўлади.

Агар нүкта бир гексислида, мисол учун *Oxy* текислигида, ҳаракатланса (104)-төңгіламалар қупидаги куриншінин олади.

$$\left. \begin{aligned} x &= f_1(t) \\ y &= f_2(t) \end{aligned} \right\} \quad (105)$$

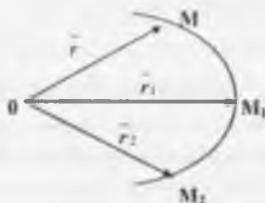
Атап нүкта тұгри чизиқки ҳаракатда бұлса, масалан фактат O уки бүйлаб, (104)-тәнглама қойылады:

$$x = f(t) \quad (106)$$

(106)-формулага тұгри чизиқки ҳаракатыннің тәнгламасы дейилади.

3. Нүкта ҳаракатини вектор усулида берилиши

Нүктанинг фазадағы ҳолатини r радиус-вектори билан аниқлаш мүмкін (96-расм). Нүкта фазада ҳаракатланғанда вакттіннің утиши билан уннинг радиус - векторнің модули ва йуналиши үзгәради:

96-расм.

Нүктанинг r радиус -вектори /вакттіннің функциясын/:

$$r = r(t) \quad (107)$$

(107) - тәнгламаға нүкта ҳаракатиниң вектор күрнишдагы тәнгламасы дейилади.

41-§. НҮКТА ҲАРАКАТИ ВЕКТОР УСУЛДА БЕРИЛГАНДА УНИНГ ТЕЗЛИГИНИ АНИҚЛАШ

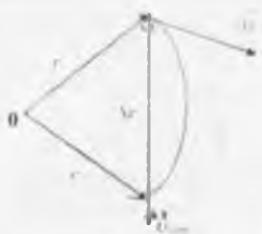
Нүкта ҳаракати вектор күрнишдагы тәнгламасы берилған бұлсии:

$$r = r(t) \quad (108)$$

Нүктанинг тезлігінни топиш керак. Нүктанинг бирор t найтдагы проекцияда әгаллаган ҳолатини M , радиус векторини r , $t + \Delta t$ наайтдагы ҳолатини M_1 радиус векторини r_1 билан белгилаймыз. (97-расм). Нүктанинг M ва M_1 ҳолатларини тұташтырувчи $MM_1 = \Delta r$ вектор нүктанинг $\Delta r = r_1 - r$ вакт оралығдагы күчиши вектори дейилади. Расмдан күрниш түрибиди $r_1 = r + \Delta r$. Бундан нүктанинг Δt вакт ичидеги күчиши (радиус вектор ортінірмасы)ни іониш мүмкін.

$$\Delta r = r_1 - r$$

Көнші вектори де олар шу күшини содир буладын Δt вақтта шыбатын нүктаның мазкур оралындағы үртаса тезлик вектори дейнеди де $\vec{v}_{\text{ср}}$ - билан белгиленді.

97-расм.

$$\vec{v}_{\text{ср}} = \frac{\Delta r}{\Delta t}$$

$v_{\text{ср}}$ нүктаның Δt вақт ичиадағы үртаса тезлигі булады.

Үртаса тезлик Δr буйлаб пұналады. Үртаса тезликкінші $\Delta t \rightarrow 0$ шынандағы лимиттегі нүктаның берилған t вақтдегі тезлигі дейнеди.

$$\begin{aligned} \vec{v} &= \lim_{\Delta t \rightarrow 0} \frac{\Delta r}{\Delta t} = \lim_{\Delta t \rightarrow 0} \frac{\Delta r}{\Delta t} \cdot \frac{dt}{dt} \\ &= \frac{dr}{dt} \end{aligned} \quad (109)$$

Бұнда $\vec{v} = \dot{r}$ - М нүктаның t вақтдегі тезлигі. Нүктаның тезлигі вектор көпталықтар. Тезлик бириккелері:

$$\frac{\text{см}}{\text{сек}} \quad \frac{\text{м}}{\text{сек}} \quad \frac{\text{км}}{\text{сант}}$$

Демек, нүкта харакатын тәсілламасы вектор усулида берилған булса, унин тезлигинин тоғыштың үчүн радиус-вектордан вакт бүйіча бирикчи тарғибын хосила олин лозым.

Тезликкінші пұналашының анықтамасы. $\Delta t \rightarrow 0$ та интилғанда M нүкта M та интилады. Натижада MM' кесуви M нүктадан траекторияға үтказылған үршімнен анықтады. Нүктаның тезлигі шу нүктадан траекторияға үтказылған үршімнен бүшепа нүкта харакат қылаётгандың тоғонда қараб ғыналады.

42-Ш. НУКТА ҲАРАКАТИ КООРДИНАТАЛАР УСУЛИДА БЕРИЛГАНДА УНИНГ ТЕЗЛІК ИНИ АНИҚЛАШ

Нұкта ҳаракатиниң декарт координаталардагы теңзілама тарі
берилған буасын:

$$\left. \begin{array}{l} x = f_1(t), \\ y = f_2(t), \\ z = f_3(t). \end{array} \right\} \quad (110)$$

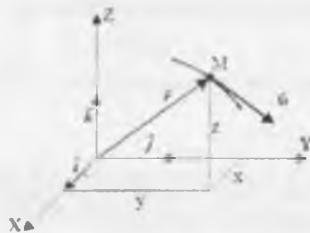
Нұкта ғезілгінінг модули ва ғұналғаннан анықланыза.

M нұкта түрлі бурчакшы Охүз координата системасында инсбатан
харакат келсін (98-расм).

M нұктаның r радиус-вектори координатта үклари буйнича
ғұналған тапкин этүвчиларп оркалы күштегіндең өзілади

$$\bar{r} = xi + yj + zk \quad (111)$$

Бұнда i, j, k координатта үклари буйнича ғұналған бирлік
векторлар.

98-расм.

(111)-формуланы (109)-формулага құпидің вакт буйнича ҳосилда
оламыз.

$$\bar{r} = \frac{d}{dt}(xi + yj + zk) = \frac{dx}{dt}i + \frac{dy}{dt}j + \frac{dz}{dt}k \quad (112)$$

(112)-формуладаги бирлік векторлар оллайдың көзғаннан шынайы
нұкта ғезілгінин месравинде x, y, z үкларидаги проекциясы булады:

$$\vartheta_x = \frac{dx}{dt} = \dot{x}, \quad \vartheta_y = \frac{dy}{dt} = \dot{y}, \quad \vartheta_z = \frac{dz}{dt} = \dot{z} \quad (113)$$

Бұнда $\vartheta_x, \vartheta_y, \vartheta_z$ лар - ϑ шын x, y, z үкларидаги проекциялары. Нұкта
ғезілгінінг қозғалмас декарт координатта үкларидаги проекциялары
унин ғелиши координаталардан вакт буйнича олинған биринчи
тартиблі ҳосилдегі тең. Нұкта ғезілгінінг декарт координатта

үклари даги проекцияларидан тұгри бурчаклы параллелопипед қурамыз. Бу параллелопипеддиннің үлчовлары нұкта тезлигинин координаталы үклардаги проекциясы, диагонали эса нұкта тезлиги булады. Теометриядан мәлуммын тұгри бурчаклы параллелопипед диагоналларының квадратыннан үшінші үлчовларын квадратларының квадратындағы текті.

$$g^2 = g_x^2 + g_y^2 + g_z^2$$

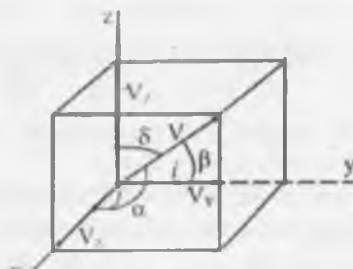
$$g = \sqrt{g_x^2 + g_y^2 + g_z^2}$$

(113)-формуладан фойдаланыб, нұкта тезлигининг модули ва пұндалиштап аниклаїмиз.

$$g = \sqrt{g_x^2 + g_y^2 + g_z^2} = \sqrt{x^2 + y^2 + z^2} \quad (114)$$

$$\cos \alpha = \frac{g_x}{g}; \quad \cos \beta = \frac{g_y}{g}; \quad \cos \gamma = \frac{g_z}{g}; \quad (115)$$

Бұнда α, β, γ лар - өз вектори билан x, y, z үклары орасындағы бурчактар ифодалайды, (99-расм). Нұкта тезлигининг декарт координаталы үклардаги проекцияларидан тұгри бурчаклы параллелопипед қурамыз. Бу параллелопипеддиннің үлчовлары нұкта тезлигинин координаталы үклардаги проекциясы, диагонали эса нұкта тезлиги булады.

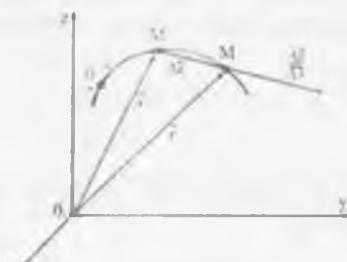
99-расм.

43-§. НҰКТА ҲАРАКАТЫ ТАБИЙ ЫСУЛДА БЕРИЛГАНДА УНИНГ ТЕЗЛИГИНИ АНИКЛАШ

Нұкта траекториясы шу траектория бүптаң ҳаракат қонушы ассоциа берилған бўлсин.

$$S=f(t) \quad (116)$$

Нүктә тезлігінің аниқтамыз. Нүктә t вактіда M та көлибүнине холати S ені билан t_0 вактіда жа M_0 та көлибүнине холати S_0 енін куришиңде буасын (100-расм).

100-расм.

$$S = OM$$

$$S_0 = OM_0$$

$$\Delta t = t_0 - t$$

$$\Delta S = S_0 - S$$

$$\vartheta_{\text{тп}} = \frac{\Delta S}{\Delta t}$$

Бұнда $\vartheta_{\text{тп}} \cdot \Delta t$ вакт ичидегі уртача тезліккінің модули. M нүктесінің t вактінде тезлігінің модулин аниқтайды.

$$\vartheta = \lim_{\Delta t \rightarrow 0} \vartheta_{\text{тп}} = \lim_{\Delta t \rightarrow 0} \frac{\Delta S}{\Delta t} = \frac{dS}{dt}, \quad \vartheta = \frac{dS}{dt} \quad (117)$$

Нүктә харакаты табиғи үсулда берилған болса, (117)-формула билан нүктә тезлігінің модули топтілады.

Нүктаның тезлігінің аниқтама үчүн уннан холатын аниқловчы S ёй координатадаң вакт бўйича олинган биринчи тартиблі ҳоснана олин керак.¹ Агар $\frac{dS}{dt} > 0$ бўлса V тезлік вектори S ей координата орнін бораёттап томонга йуналған булади. Агар $\frac{dS}{dt} < 0$ бўлса S ёй камаядиган томонга йуналади (101-расм).

101-расм.

44-§. НУКТА ҲАРАКАТИ ВЕКТОР УСУЛИДА БЕРИЛГАНДА УНИНГ ТЕЗЛАНИШИНИ АНИҚЛАШ

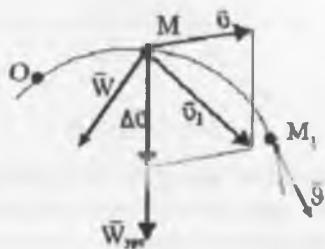
Нукта тезлігінің модули ва йұналишы жиһатидан үзарашының тасвирлалаш учын тезманиш деған түшүнчә киришилади. Нукта әгри физиклы траектория бүйлаб ҳаракатланиб, t вактда M нуктада, t_1 вактда эса M_1 , нуктада бўлсиз (102-расм).

Бунда $\bar{v}$ ва $\bar{v}_1$, M ва M_1 нукталарнинг тезліклари. Δt вакт ичида нукта тезлиги $\Delta \bar{v}$ ортирма олади.

$$\Delta t = t_1 - t$$

$$\Delta \bar{v} = \bar{v}_1 - \bar{v}$$

$$\bar{v}_1 = \bar{v} + \Delta \bar{v}$$

102-расм.

Δv инегінде Δt га нисбати Δt вакт ичидағы нуктанинг ўртача тезланиши дейилади.

$$\bar{v}_{\text{avg}} = \frac{\Delta \bar{v}}{\Delta t}$$

Ўртача тезланишинин $\Delta t \rightarrow 0$ интилгандагы лимитиге нуктанинг берилган t вактдагы еки ҳақиқий тезланиши дейилади.

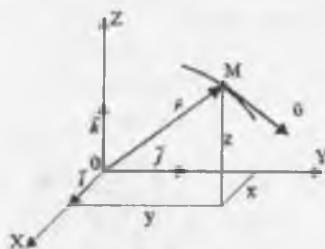
$$\bar{v} = \lim_{\Delta t \rightarrow 0} \bar{v}_{\text{avg}} = \lim_{\Delta t \rightarrow 0} \frac{\Delta \bar{v}}{\Delta t} = \frac{d \bar{v}}{dt} \quad \bar{v}' = \frac{d \bar{v}}{dt} \quad \bar{v}'' = \frac{d^2 \bar{v}}{dt^2} \quad (118)$$

Демек, нуктанинг тезланиши нукта тезлигидан вакт бўйича олинган биринчи тартибли ҳосилага еки радиус - векторидан вакт бўйича олинган иккинчи тартибли ҳосилага тең. Ўртача тезманиши граекториясынинг ботиқ томонига қараб йўналганилиги учун нукта тезланиши $\bar{v}$ ҳам траекторияшынинг ботиқ томонига қараб йўналган бўлади. Нукта тезланишинин бирлиғи м/сек² билан үлчамади.

45-§. НУҚТА ҲАРАКАТИ КООРДИНАТАЛАР УСУЛИДА БЕРИЛГАНДА УНИНГ ТЕЗЛАНИШИНИ АНИКЛАШ

Нұқта координаталары вақтпенг функциясы шақында берилған бүлсін (103-расм).

$$x=f_1(t); \quad y=f_2(t); \quad z=f_3(t)$$

103-расм.

Нұқта тезланишининг модули ва йұналиши топилсін. Нұқта тезлигини координата үклари бүйіча йұналған ташкил этувчилари орқали құйидагыда ёзилади (102-расм).

$$\bar{v} = v_x \bar{i} + v_y \bar{j} + v_z \bar{k} \quad (119)$$

Бунда v_x, v_y, v_z - $\bar{v}$ тезликтің проекциялары. $\bar{i}, \bar{j}, \bar{k}$ құзғалмас координаталарынан үклары бүйіча йұналған бирлік векторлар. (119)-формулалы, (118)-формулалага құйиб вакт бүйіча ҳосила оламиз.

$$\bar{W} = \frac{dv_x}{dt} \bar{i} + \frac{dv_y}{dt} \bar{j} + \frac{dv_z}{dt} \bar{k} \quad (120)$$

(120)-формуладаги бирлік векторлардың олдидағы коэффиценттер нұқта тезланишининг проекциясини ифодалағыді.

$$W_x = \frac{dv_x}{dt}; W_y = \frac{dv_y}{dt}; W_z = \frac{dv_z}{dt} \quad (121)$$

Еки

$$W_x = \frac{dv_x}{dt} = \frac{d}{dt} \left(\frac{dx}{dt} \right) = \frac{d^2 x}{dt^2} = \ddot{x}$$

$$W_y = \frac{d^2 y}{dt^2} = \ddot{y} \quad W_z = \frac{d^2 z}{dt^2} = \ddot{z} \quad (122)$$

Бұныңда W_x, W_y, W_z лар - $\bar{W}$ тезланишининг проекциясы (121)-екі (122)-формулалар билин нұқта тезланишин күзғалмас x, y, z үкларидеги проекциясшы аниклаймыз.

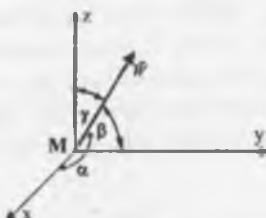
Нүкта төзланишининг бирор құзғалмас декарт координаталар үкілдегі проекцияси нүктаның тегишили координаталаридан вакт буйнша олинған иккінчи тартибидегі ҳосилага тен болады.

Нүкта төзланишининг модули ва йұналиши қойылады формулалармен топылады.

$$W = \sqrt{W_1^2 + W_2^2 + W_3^2} \quad (123)$$

$$\cos \alpha_i = \frac{W_1}{W}; \cos \beta_i = \frac{W_2}{W}; \cos \gamma_i = \frac{W_3}{W}; \quad (124)$$

Бұнда α, β, γ лар $-W$ билан x, y, z үклары орасындағы бурчаклар (104-расм).

104-расм.

Н а т и ж а: Нүкта ҳаракати координаталар усулида берилған бұлса (123)-формула билан нүкта төзланишини модули ҳамда (124)-формула билан төзланишининг йұналиши топылади.

ТАКРОРЛАШ УЧУН САВОЛЛАР.

1. Кинематика нимани үрганади?
2. Кинематиканы асосий масалаларини айтинг?
3. Нүкта траекториясы деб нимага айтилади?
4. Нүкта ҳаракати табиий усульда қандай берилади?
5. Нүкта ҳаракати координаталар усульда қандай берилади?
6. Нүктаның траектория тенглемасы қандай тошилади?
7. Нүкта ҳаракати вектор усульда қандай берилади?
8. Нүкта ҳаракати вектор усульда берилгенде уннан тезлігі қандай анықланади? Нүктаның тезлігі қандай йұналған болади?
9. Нүктаның тезланиши вектор усульда қандай анықланади? Нүктаның тезланиши қандай йұналған?
10. Нүкта тезлігінин декарт координаталар үкларидегі проекциялары нимага тен?
11. Нүкта тезлігінин мәндері ва йұналини проекциялар буйнша қандай анықланади?

12. Нуқта төзләнүшининг декарт координатари ўқларидаги проекцияси нимага тенг?
13. Нуқта төзләнүшининг мөктор ва йұналиши проекциялары буйиға қандай анықланады?

46-§. ТАБИЙ КООРДИНАТЛАР СИСТЕМАСИ

Нуқта траекториясі берилған бўлсин. Шундан битта нуқта олиб унга уринма үтказамиз. М нуқтадан уринмага перпендикуляр қилиб үтказилган текисликка нормал текислик деб айтилади.

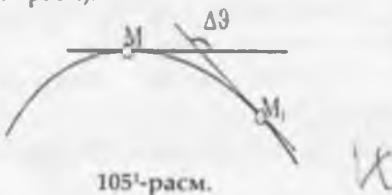
Нормал текислик билан ёпишма текисликнинг кесишган чизиги бош нормал дейилади. М нуқтадан бош нормалга перпендикуляр қилиб үтказилган текисликка тўгриловчи текислик дейилади. Нормал текислик билан тўгриловчи текисликнинг кесишган чизигига бинормал дейилади (105-расм).

Уринма, бош нормал ва бинормалдан ташкил топган ўкларга табиий ўклар дейилади. Бу ўклар M_{tb} табиий координаталар системасини ташкил этади. Табиий ўкларнинг бирлік векторларини мос равища $\Gamma, \bar{\nu}, \bar{b}$ билан белгиланади (105¹-расм).

Эгри чизикнинг эгрилиги.

Нуқта траекториясидеги М ва M_1 нуқталардан траекторияга уринма үтказилади (105¹-расм).

Бу уринималар орасилаты бурчак $\Delta\phi$ билан белгилаймиз. $\Delta\phi$ бурчакка құшын бурчак дейилади. Бу бурчакшы ΔS ейнга ишбати әгри чизиқнинг ўртаса әгрилігі дейилади ва $K_{\text{им}}$ билан белгиланади.

$$K_{\text{им}} = \frac{\Delta\phi}{\Delta S} \text{ бұнда } \Delta S = Ml,$$

Үртаса әгрилікнинг $\Delta S \rightarrow 0$ лимитта әгри чизиқнинг берилған нүктадаги әгрилігі дейилади.

$$K = \lim_{\Delta S \rightarrow 0} K_{\text{им}} = \lim_{\Delta S \rightarrow 0} \frac{\Delta\phi}{\Delta S}$$

$$K = \frac{d\phi}{dS}$$

Бұнда K әгри чизиқнинг М нүктадаги әгрилігі.

Әгрилікнинг тескари қийматига әгрилік радиуси дейилади.

$$\rho = \frac{1}{K}$$

Мисол учун тұгры чизиқнинг әгрилігі $K=0$ бұлса, $\rho = \frac{1}{K} = \infty$ булади. Радиуси айлананинг әгрилік радиуси уннан радиусига тенг.

47-§. НУҚТА ҲАРАКАТИ ТАБИИЙ УСУЛДА БЕРИЛГАНДА УНИНГ ТЕЗЛАНИШИНИ ТОПИШИ

Нүктанинг троекторияси ва уннан троектория бүйлаб ҳаракатланиш қонуни берилған бўлсин. Нүктанинг тезланишини аниклаймиз. Маълумки нүқта ҳаракати вектор усулида берилғанда уннан тезлігі қуйидаги формула билан топилади.

$$\bar{g} = \frac{d\bar{r}}{dt}$$

Бу формуланинг үнг томонини қуйидагича ёзамиз.

$$\bar{g} = \frac{dr}{dt} = \frac{dr}{dS} \cdot \frac{dS}{dt}$$

$\frac{dr}{dS} = r$ ва $\frac{dS}{dt} = \frac{ds}{dt}$ алгебратик тезлик эканини хисобта олсак, у ҳолда:

$$\bar{v} = v\bar{t} \quad (125)$$

булади.

Нүқта ҳаракати вектор усулида берилғанда уннан тезланиши қуйидаги формула билан анықланади:

$$\bar{W} = \frac{d\bar{v}}{dt} \quad (125.1)$$

Бунда

$$\frac{d\bar{r}}{dt} = \frac{d\bar{r}}{dS} \cdot \frac{dS}{dt}$$

$$\frac{dS}{dt} = \dot{s}$$

$$\frac{d\bar{r}}{dt} = \dot{s} \bar{n}$$

$$\bar{W} = \frac{d\bar{v}}{dt} \quad \text{га асосан} \quad \frac{d\bar{v}}{dS} = \frac{1}{\rho}$$

$$(126) \text{-ни қуйидаги ёзамиз.}$$

$$\frac{d\bar{r}}{dt} = \frac{\dot{s}}{\rho} \bar{n} \quad (127)$$

Бұнда ρ троекторияни әгрилик радиусы, $\dot{s}$ бош нормалнинг бирлик вектори. (127)-ни (126)-га құйамиз.

$$\bar{W} = \frac{d\bar{v}}{dt} = \frac{v^2}{\rho} \bar{n} \quad (128)$$

(128)-иғодада нүкта тезланиши табиий координата үқларидаги ташкил этувчилари орқали берилған.

Тезланишнинг уринма бўйлаб йўналған ташкил этувчиси:

$$\bar{W}_r = \frac{d\bar{v}}{dt} \bar{r} \quad (129)$$

Нүктанинг уринма тезланиши, бош нормал бўйича йўналған булиб, ташкил этувчиси эса нүктанинг нормал тезланишидир.

$$\bar{W}_n = \frac{v^2}{\rho} \bar{n} \quad (130)$$

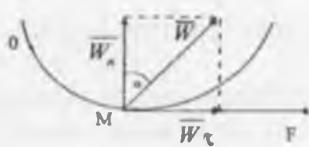
М нүктанинг тезланиши шу нүкта троекториясига үтказилған ёпишма текислигига ётади. Бу текисликка эса бинормал перпендикуляр. Шунинг учун нүкта тезланишнинг бинормалдаги проекцияси нолга teng.

$$\bar{W}_b = 0.$$

(129)- ва (130)- га кўра (128)-иғода қуйидаги кўринишга эга бўлади:

$$\bar{W} = \bar{W}_r + \bar{W}_n \quad (131)$$

Яъни, әгри чизикли ҳаракатдаги нүктанинг тезланиши уринма ва нормал тезланишларининг геометрик йигинидисига teng. Бу икки тезланини узаро перпендикуляр йўналған. Шу сабабли $\bar{W}$ тезланиши вектори $\bar{W}_r$ ва $\bar{W}_n$ ларга қурилған тўғри тўртбурчакнинг диагонали бўйича йўналған бўлади (106-расм).

106-расм.

Нүкта тұла тезланишининг модули ва йұналиши қуйидаги формулалар билан топылады:

$$W = \sqrt{W_r^2 + W_n^2}, \quad \operatorname{tg} \alpha = \frac{|W_r|}{W_n} \quad (132)$$

Нүкта тезланишининг табиий координата үқларидати проекциялари

$$W_r = \frac{dv}{dt} = \frac{d^2S}{dt^2}, \quad W_n = \frac{v^2}{\rho}, \quad W_\theta = 0 \quad (133)$$

формулалар ёрдамда аникланади.

Демек, нүктанинг ҳаракати табиий усулда берилғанда (129)-(133) формулалар билан нүкта тезланиши аникланади.

Агар нүктанинг ҳаракати түрі чизиқли бўлса траекториянинг эгрилик радиуси ρ ка тенг бўлади.

$$W_n = \frac{v^2}{\rho} = 0 \quad W_\theta = 0$$

Нүктанинг нормал тезланиши эгри чизиқли ҳаракатда мавжуд бўлиб, нүкта тезлигининг йұналиши жиҳатдан ўзгаришини тасвиrlайди. Агар $\vartheta = \text{const}$ бўлса, $w_r = \frac{dv}{dt} = 0; \dots w_\theta = 0$.

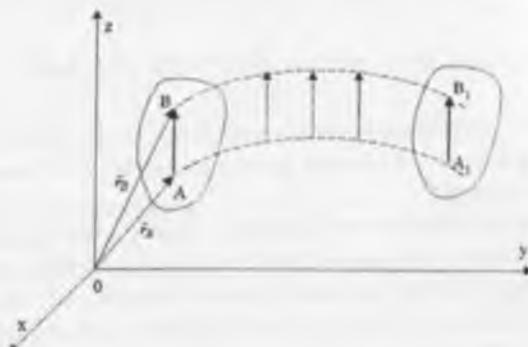
Уринма тезланиш нүкта тезлигининг модул жиҳатидан ўзгаришини тасвиrlайди. Демек уринма тезланиш иотекис ҳаракатда мавжуд бўлади.

48-§. НҮКТАНИНГ ТЕКИС ЎЗГАРУВЧАН ҲАРАКАТИ

Агар уринма тезланиш ўзармас бўлса, буниай ҳаракатта текис ўзгарувчан ҳаракат дейилади. Текис ўзгарувчан ҳаракат тенгламасини аниклаймиз.

Нүктанинг уринма тезланиши:

$$W_r = \text{Const.}$$

108-расм.

Шунинг учун $\bar{r}_A$ ва $\bar{r}_B$ векторлари ўзгарганда, уларнинг A ва B нуқталарининг чизган траекториялари бир хил бўлади. Яъни $AA_1=BB_1$ ва $AA_1\parallel BB_1$.

$$\bar{r}_B = \bar{r}_A + \bar{AB} \quad (136)$$

бунда t вақт бўйича ҳосила оламиз.

$$\begin{aligned} \frac{d\bar{r}_B}{dt} &= \frac{d\bar{r}_A}{dt} + \frac{d(\bar{AB})}{dt} \\ \frac{d\bar{r}_A}{dt} &= \bar{v}_A; \quad \frac{d\bar{r}_A}{dt} = \bar{v}_A; \quad \frac{d(\bar{AB})}{dt} = 0 \\ \bar{v}_B &= \bar{v}_A \end{aligned} \quad (137)$$

A ва B нуқталар ихтиёрий нуқталар бўлганилиги учун илгариланма ҳаракатдаги жисмнинг қолган ҳамма нуқталар тезликлари бир хил бўлади.

(137)-дан t вақт бўйича ҳосила оламиз.

$$\frac{\bar{v}_B}{dt} = \frac{\bar{v}_A}{dt} \quad \text{ёки} \quad \bar{W}_B = \bar{W}_A \quad (138)$$

Илгариланма ҳаракат қилаётган қаттиқ жисм бирор нуқтасини ш тезлигини ва тезланишини аниқлаш (клифоя). Жисм бошқа нуқталарининг тезлиги ва тезланиши теоремага асосан шу нуқтанинг тезлиги ва тезланишига teng бўлади (109-расм).

109-расм.

Жисмнинг илгарилама ҳаракати унинг иктиёрий нуктаси ҳаракати билан аниқланади. Илгарилама ҳаракатдаги жисм нукталарининг ҳар ондати гезлиги ҳам, тезланиши ҳам бир хил булаганидан уларни мос равишда жисмнинг тезлиги ва тезланиши леб аташ мумкин.

50-§. ҚАТТИҚ ЖИСМНИНГ ҚҰЗГАЛМАС ҮК АТРОФИДАГИ АЙЛАНМА ҲАРАКАТИ. БУРЧАК ТЕЗЛИГИ ВА БУРЧАК ТЕЗЛАНИШИ

Жисм ҳаракати давомида унинг икки нуктаси құзгалмасдан қолса бундай ҳаракатта қаттиқ жисмнинг құзгалмас үк атрофидаги айланма ҳаракати дейилади. Шу құзгалмас нукталардан үтган түгри чизиқка айланиш үки дейилади. Құзгалмас з үки атрофида айланувчы қаттиқ жисм берилған бұлсın (110-расм). Шу жисмнинг ҳар бир вактдаги ҳолатини аниқлаймиз. А ва В нукталар құзгалмас нукталардир. Шу нукталар орқали z үки үтказилади. z - жисмнинг айланиш үки. Жисмнинг ҳолатини аниқлаш учун айланиш үқидан Q ва P текисликлари олинади. Бунда Q құзгалмас текислик, P құзгалувчи текислик. P - текислиги жисмга қаттиқ бириктирилған ва жисм билан бирга айланади. Жисмнинг ҳолатини аниқлаш учун P текисликнинг Qға нисбатан ҳолатини аниқлаш кифоя. P - текисликнинг ҳолати φ бурчаги билан аниқланади. φ-та айланиш бурчаги дейилади. Жисм үк атрофида айлаганда φ бурчаги вакт үтиши билан үзгәради.

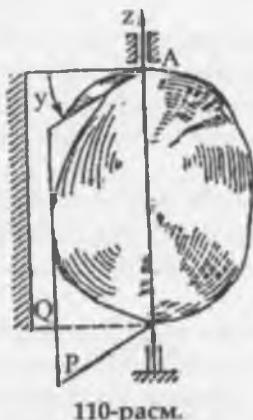
$$\phi = f(t) \quad (139)$$

Бу тенглама жисмнинг құзгалмас үк атрофидаги айланма ҳаракати тенгламаси дейилади. Айланиш бурчаги радиан билан үлчанади.

Айланма ҳаракат қонуни, бурчак тезлиги билан бурчак тезланишта айланма ҳаракатнинг кинематик тавсифи дейилади. Айланиш бурчаги φ даң вакт бүйіча олинған бирикчи тартыблы ҳосила жисмнинг бурчак тезлиги дейилади ва ω билан белгиланади:

$$\omega = \frac{d\phi}{dt} \quad \omega = \dot{\phi} = f'(t) \quad (140)$$

Бунда ҳосиланың ишорасы жисмнинг айланишиның йұналишшының ифодалайды. Агар $\omega = \dot{\phi} = f'(t) > 0$ бўлған онда f(t) функция усувланбади, яъни үкнинг мусбат йұналишшыдан қараганды жисм соат стрелкаси айланишига тескари айланади: $\dot{\phi} = f'(t) < 0$ бўлған онда f(t) функция камаковчан булади, яъни жисм соат стрелкаси айланиши бўйича айланади.

110-расм.

Демак, жисмнинг бурчак тезлигиги айланиш бурчагидан вақт бүйича олинган биринчи тартибли ҳосилага тенг бўлади.

Бурчак тезлигининг бирлиги

$$\omega = \frac{rad}{sek} = \frac{1}{sek} = sek^{-1} \quad (141)$$

Бурчак тезланишинг бурчак тезлигидан вақт бүйича олинган иккинчи тартибли ҳосилага тенг бўлади.

$$\dot{\epsilon} = \frac{d\omega}{dt} = \frac{d^2\varphi}{dt^2} \quad (142)$$

Бурчак тезланишини бирлиги $\dot{\epsilon} = \frac{rad}{sek^2} = \frac{1}{sek^2} = sek^{-2}$.

Бурчак тезланиши айланиш бурчагидан вақт бүйича олинган иккинчи тартибли ҳосилага тенг бўлади.

51-§. ЖИСМНИНГ ТЕКИС ВА ТЕКИС ЎЗГАРУВЧАН АЙЛАНМА ҲАРАКАТИ

1. Қаттиқ жисм қўзғалмас ўқ атрофида бир хил вақт оралигида бир хил бурчакка бурилса жисм текис айланма ҳаракатда дейилади. Текис айланма ҳаракат бурчак тезлиги $\omega = const$ бўлади.

$$\varphi = \omega t \quad (143)$$

Текис айланма ҳаракат тенгламаси (143)- билан ифодаланаади. Текис айланишдаги жисмнинг бурчак тезлигини бир минутдаги айланнишлар сони билан ифодаланаади. Жисм бир марта туга айланашада $\varphi = 2\pi$ радиан бурчакка бурилади.

Құзғалмас үк атрофидә айлануучи қаттық жисемнин бурчак тезлігінің жағдайын анықтауда айланушиң үкімінен бүйілдеп пынадан вектор қатташылады.

52-б. ҚҰЗҒАЛМАС ҮК АТРОФИДА АЙЛАНУВЧИ ҚАТТИҚ ЖИСМ НУҚТАСИННИҢ ТЕЗЛІГІ ВА ТЕЗЛАНИШИ

Құзғалмас з үкімі атрофидә айлануучи қаттық жисм берилған бүлсін.

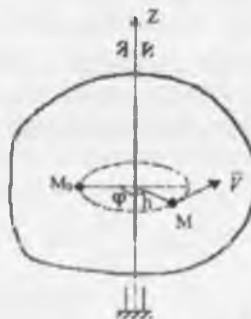
Шу жисемнин нүхіерій M нүктасы тезлігінің жағдайын анықтаймиз.

Бунда $h = M$ нүктадан айланыш үкімінде бұлған масофа (111-расм). Z жисемнин құзғалмас айланыш үкімі. Жисм абсолют қаттық бұлғанлігінің учун $h = \text{const}$ болады. Жисм үкімі атрофидә айланғанда M нүкта айланыш үкімінде перпендикуляр текисликта радиуси h га тең бұлған айланады.

Жисм үкімі атрофидә $d\varphi$ бурчакка бурылғанда M нүкта dS йүлнің босиб үтады.

$$dS = M_n M$$

$$dS = h d\varphi$$

111-расм.

M нүктесінің тезлігі:

$$\dot{\theta} = \frac{d\varphi}{dt} = \frac{d(\varphi h)}{dt} = h \frac{d\varphi}{dh} = h \cdot \omega$$

екін

$$\omega = \omega / h \quad (147)$$

ω - жисмнинг бурчак тезлиги. (147)-формула билан құзғалмас үк атрофида айланувчи қаттқы жисм нүктасининг чизикли тезлиги топилади. Құзғалмас үк атрофида айланма ҳаракатдаги жисм ихтиёрий нүкласи чизикли тезлигининг миқдори жисм бурчак тезлиги билан құзғалмас үқдан шуктагача бұлган масофанинг күпайтмасына тенг. Чизикли тезлик вектори $\vec{v}$ М нүктада h га перпендикуляр булып, жисм айланыёттан томонға қараб ішнеге қарап қалған булади. Қаттқы жисм нүкталарининг тезликлари шу нүкталардан айланыш үқигача бұлган масофага пропорционалдир.

М нүктанинг уринма тезланишини топамиз. Уринма тезланиши:

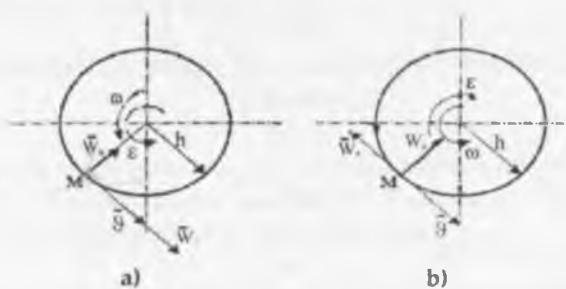
$$W_r = \frac{dv}{dt} = \frac{d(\omega h)}{dt} = h \cdot \varepsilon, \quad W_r = \varepsilon \cdot h \quad (148)$$

Құзғалмас үк атрофида айланувчи жисм ихтиёрий нүктасининг уринма тезланиши жисмнинг бурчак тезланиши билан шу нүктадан айланыш үқигача бұлган масофанинг күпайтмасына тенг.

Уринма тезланиш шу нүктадан h га перпендикуляр булып, тезланувчан айланма ҳаракатда $\vec{v}$ тезлик йұналиши бүйіча (112-расм, a), секинланувчан айланма ҳаракатда эса унга тескари йұналади (112-расм, b). М нүктанинг нормал тезланишини топамиз.

$$W_n = \frac{v^2}{\rho} = \frac{(\omega h)^2}{h} = \frac{\omega^2 h^2}{h} = \omega^2 h \quad (149)$$

Құзғалмас үк атрофида айланувчи жисм ихтиёрий нүктасининг нормал тезланиши бурчак тезлигининг квадраты билан нүктадан айланыш үқигача бұлган масофанинг күпайтмасына тенг.

112-расм.

Нормал тезланиши айланыш радиуси h буйынша айланыш үки томон йұналған булади.

Жисм п марта айланса, $\phi = 2\pi t$ бурчакка бурилади. Текис айланма ҳаркатинің бурчак тезлигі қуйидагы тәнг болади:

$$\omega = \frac{2\pi}{60} = \frac{\pi}{30} \text{ рад} \quad (144)$$

Бунда π - жисмнинг бир минутдаги айланышлар сони. Агар жисмнинг бир минутдаги айланышлар сони берилған болса, (144)-формула билан уннің бурчак тезлигі топылади.

2. Агар айланма ҳаракат давомида бурчак тезлапши $\epsilon = \text{const}$ болса, жисм текис үзгарувчан айланма ҳаракатда булади.

$$\omega = \omega_0 + \epsilon t \quad (145)$$

(145)-формула билан текис үзгарувчан айланма ҳаракатинің бурчак тезлигі топылади.

Бунда ω_0 - бошлангич бурчак тезлигі

ω - ихтиёрий вақтдаги бурчак тезлигі.

(145)-формулага $\omega = \frac{d\phi}{dt}$ ни қойып интегралласак, (146)-формулани ҳосил қиласымыз.

$$\omega = \omega_0 t + \frac{\epsilon t^2}{2} \quad (146)$$

(146)-тenglama билан текис үзгарувчан айланышда бурилиш бурчаги, ёки текис үзгарувчан айланма ҳаракат қонуни аникланади.

Күзгалмас үк атрофида айланувчи жисмнинг бурчак тезлик вектори мазкур үк бүйлаб йұналған ва уннің мусбат йұналишидан қараганда айланыш соат стрелкасы ҳаракатига тескари йұналишида күринадиган, айланыш үқининг ихтиёрий нұктасига қўйилған вектор билан ифодаланади (110.1-расм). Бурчак тезлик векторининг модули

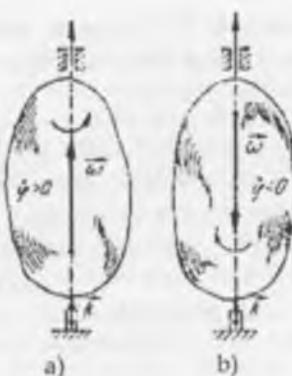
$$|\omega| = \left| \frac{d\phi}{dt} \right| = |\omega_z|$$

формула ёрламасыда аникланади.

Агар айланыш үкі бирлік векторини k билан белгиласак, бурчак тезлик векторини

$$\omega = \phi \cdot k = \omega_z \cdot k \quad (146.1)$$

куришишида ёмшы мүмкін. (146.1) даң курамақы, $\phi > 0$ болса, ω вектори k йұналиши бүйніча, $\phi < 0$ да k қарама-қаршы йұналишида булади (110.1 -расм a,b).

110.1-расм.

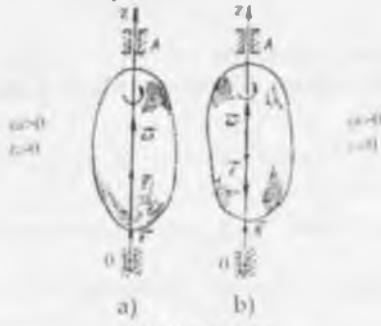
Жисмнинг бурчак тезланишини айланниш ўки бўйла бўналган ε вектори тарзида ифодалаш мумкин. Бунда жисмнинг бурчак тезланиши вектори шу жисм бурчак тезлигик векторидан вақт бўйича олинган хосилага тенг бўлади (110.2-расм).

$$\bar{\omega} = \frac{d\omega}{dt} = \frac{d\omega_1}{dt} \cdot \bar{k} = \varepsilon_z \cdot \bar{k}$$

ёки

$$\varepsilon = \varepsilon_z \bar{k} = \dot{\phi} \bar{k} \quad (146.2)$$

Агар жисмнинг бурчак тезлиги модуль жиҳатидан орта борса, бўйдай ҳаракат тезланувчан айланма ҳаракат, камая борса, секинланувчан айланма ҳаракат дейилади. Текис айланма ҳаракатда $\omega = const$ бўлгани учун $\varepsilon = 0$ бўлади. Демак, ω_z ва ε_z лар бир хил ишорали бўлса, ҳаракат тезланувчан турли ишпорага эга бўлса, ҳаракат секинланувчан бўлади (110.2-расм а,б).

110.2 –расм.

Уринма ва нормал тезланишлар ўзаро перпендикуляр бўлади. Тўла тезланиши модули қўйидагича аниқланади.

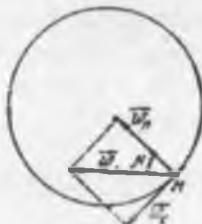
$$W_r = \sqrt{W_r^2 + W_n^2} = \sqrt{\varepsilon^2 h^2 + \omega^2 h^2} = h\sqrt{\varepsilon^2 + \omega^2} \quad W = h\sqrt{\varepsilon^2 + \omega^2}$$

(150)

Тезланишининг йўналиши эса қўйидаги формуладан топилади.

$$\tan \mu = \frac{\varepsilon}{\omega^2} \quad (151)$$

Бунда μ - гўла тезланиш билан нормал тезланиш орасидаги бурчак.

113-расм.

Жисм қўзғалмас ўқ атрофида текис айланса, $W=const$ ва унинг бурчак тезланиши нолга teng бўлади $\varepsilon = \frac{d\omega}{dt} = 0$. У ҳолда жисм нуқтасининг уринма тезланиши нолга teng бўлиб, $W = \varepsilon \cdot h = 0$, жисм нуқталари нормал тезланишига эга бўлади $W_r = W_n = W^2 h$.

ТАКРОРЛАШ УЧУН САВОЛЛАР.

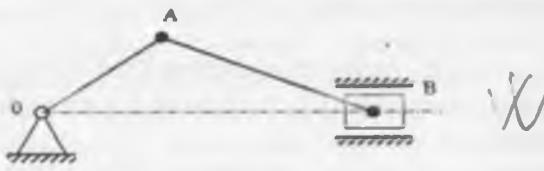
1. Қаттиқ жисмнинг қандай ҳаракатига илгариlama ҳаракат деб аталади?
2. Илгариlama ҳаракат қилаётган қаттиқ жисм нуқталарининг траекторияси, тезлиги ва тезланиши ҳақидаги теорема қандай таърифланади?
3. Қаттиқ жисмнинг эгри чизиқли илгариlama ҳаракатига мисоллар келтиринг?
4. Қаттиқ жисмнинг қўзғалмас ўқ атрофидағи айланма ҳаракат таърифини айтинг? Бу ҳаракатта мисоллар келтиринг?
5. Жисмнинг бурчак тезлик ва бурчак тезланиши шима? Уларнинг ўлчов бирлиги қандай?
6. Қаттиқ жисмнинг қандай айланнишига текис айланниш дейилади?
7. Жисмнинг бир минутдаги айланнишлар сони билан бурчак тезлик орасида қандай боғланиши мавжуд?

- Жисмнинг қандай айланышига текис ўзгарувчан айланниш дейилади?
- Текис ўзгарувчаш айланма ҳаракатда жисмнинг бурчак тезлитети ва айланыш бурчаги қайси формула билан тошилади?
- Айланма ҳаракат килаёттган қаттиқ жисм нүктасининг тезлитети модули қандай топилади ва у қандай йўналган?
- Қузгалмас ўқ атрофида айланётган қаттиқ жисм нүктасининг уринма ва нормал тезланиши қайси формула билан аниқланади? Бу тезланишлар қандай йўналиши қандай?
- Қузгалмас ўқ атрофида айланётган қаттиқ жисм нүктасининг тұла тезланиши қайси формула билан аниқланади? Бу тезланишнинг йўналиши қандай?

53-§. ҚАТТИҚ ЖИСМНИНГ ТЕКИС ПАРАЛЛЕЛ ҲАРАКАТИ

Қаттиқ жисмде олинган ҳамма нүкталар жисм ҳаракатида бирор қузгалмас текисликка параллел текисликка ҳаракатланса, унинг буңдай ҳаракатига текис параллел ҳаракат дейилади.

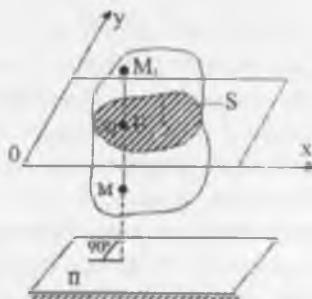
Масалан: Тўгри чизиқли йўлдаги машина гидрагиниши ҳаракати ёки кривошип шатунли механизмдаги шатунишнинг ҳаракати (114-расм).

114-расм.

Текис параллел ҳаракат қилаётган жисм берилган бўлсин. Жисмнинг текис параллел ҳаракатини ўрганиш учун жисмда қузгалмас текисликка перпендикуляр бўлган MM_1 ихтиёрий кесма олинади. Текис параллел ҳаракат таърифига кура MM_1 кесманинг нүкталаридан P текисликка бўлган масоҳалар ўзгармасдан қолади, шу сабабли MM_1 кесма ҳар доим ўзига параллел равишда ҳаракатланади. Бинобарин MM_1 кесма ишарилама ҳаракатда бўлади. Ишарилама ҳаракат таърифига кура жисмнинг барча нүкталари бир хил траектория чизади, тезлик ва теманишлари тенг бўлади. Шу сабабли ишарилама ҳаракатлари жисм бигта нүктасинин ҳаракатини ўрганиш кифоя.

Жисмни құзғалмас Π текисликка параллел бұлған Π текислик билан кесиб, кесимда ҳосил бұлған кесимшінің (S) билан белгилаймиз (115-расм). MM_1 кесма (S) кесимдегі нүктасы B билан белгиланади. Ү қолда MM_1 кесмани ҳаракатиниң үрганиш үрнінде B нүктасының ҳаракати үрганилады.

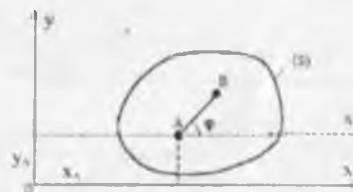

115-расм.

Худди шуннингдек MM_1 кесмәгә параллел M_1M_1' кесмани олсак M_1M_1' кесма ҳам илтариленма ҳаракатда бұлғаны учун уннинг (S) кесимдегі O_1 нүктасының ҳаракатиниң үрганиш кифоя. Жисмни MM_1 , M_1M_1' , M_2M_2' кесмалар түпламидан иборат деб қараш мүмкін ва бундай жисмнинг ҳаракатиниң үрганиш үрнінде (S) кесимшінің ҳаракатиниң үрганиш кифоя. (S) кесимга текис шакыл дейилади. Текис шакыл ҳаракатланадиган Π текисликка текис шакыншың ҳаракат текислигі дейилади.

Одь координаталар системасына нисбетан ҳаракат қылаёттан (S) текис шакыл берилған бұлсın. Бу текис шакылдагы AB кесманиң вазияти A нүктаның x_A , y_A координаталари ва A нүкта атрофида ϕ айланыш бурчагы билан аникланади.

$\varphi - AB$ кесманиң Ox үкі билин ташкил қылған бурчагы (116-расм).

116-расм.

r_n - В нүктанинг радиус вектори

r' - В нүктанинг Аху координаталарында нисбатан холатини аниклайдын радиус-вектор.

В нүктанинг тезлигини аниклапш учун (153) даан t вакт бүйінша ҳосиша оламиз.

$$\frac{dr_n}{dt} = \frac{dr_A}{dt} + \frac{dr'}{dt} \quad (154)$$

$$\frac{dr_n}{dt} = \bar{v}_n; \quad \frac{dr_A}{dt} = \bar{v}_A; \quad \frac{dr'}{dt} = \bar{v}_{B1}; \quad (155)$$

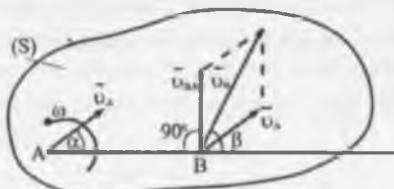
(155)-ни (154)-га құймамыз у ҳолда

$$\bar{v}_n = \bar{v}_A + \bar{v}_{B1} \quad (156)$$

(156)-формула билан текис на параллел ҳаракат қилаёттан қаттық жисмнинг иктиерий В нүктасининг тезлигі топылады. Бунда тезлик $\bar{v}_{B1}$ В нүктанинг А күтб атографида айланғанда ҳосиша қылған тезлигі. Бу тезликиннің мәндері күнидегінше тенг.

$$v_{AB} = \omega AB \quad (157)$$

Бұнда ω - бурчак тезлик. $\bar{v}_{B1}$ тезлик вектори айланыш радиуси AB га перпендикуляр равишда текис шакининг айланыш ішінде орналасқан бүйічайында яғни $\bar{v}_{B1} \perp L$. В нүктасининг тезлигі $\bar{v}_A$ ва $\bar{v}_{B1}$ векторлардан түзилған параллелограммнинг диагонали бүйілаб йұналған болады (119-расм.)

119-расм.

Текис шака бирор нүктасининг тезлигі ва айланма ҳаракатининг бурчак тезлигі берілғанда текис шакининг бошқа нүктасининг тезлигини (156) формуладан аниклапш құтб усулида аниклапш дейилади.

55-§. ТЕКИС ШАКЛ ИККИ НҮКТАСИ ТЕЗЛИКЛАРИНИНГ ПРОЕКЦИЯСИ ҲАҚИДАГИ ТЕОРЕМА

Теорема: Текис шакл иккі нүктаси тезликларининг шу нүкталардан үттеган түрги чизікдеги проекцияси ұзаро тенг.

Исбот. Текис шакыда A ва B нүктегеларни оламыз. A нүктаны күтбейдөй кабул қыламыз. Маълумки, B нүктесининг тезлигини (156)-формула билан ёнші мумкін. A ва B нүктегелар орқали ҳукикітесінде (118-расм). (156) ишінде үкіга проекциялаймиз.

$$(\bar{v}_n)_V = (\bar{v}_A)_V + (\bar{v}_{nA})_V$$

v_{nA} үх бүлгелердің учун $(\bar{v}_{nA})_V = 0$ болады. Шундан кине

$$(\bar{v}_n)_V = (\bar{v}_A)_V$$

118-расмга асосан

$$v_n \cos \beta = v_A \cos \alpha \quad (158)$$

Бұға теорема ердамида A нүкта тезлигининң көттәшінен ва йұналиши B нүкта тезлигининң йұналиши берилғанда B нүкта тезлигининң модулиниң топшын мумкін.

ТАКРОРЛАШ УЧУН САВОЛЛАР.

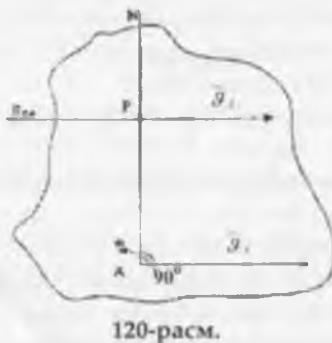
1. Қаттық жисмнинг қандай ҳаракатының ылгарылама ҳаракат деб аталади?
2. Илгарылама ҳаракат қилаётган қаттық жисм нүкталарининг траекториясы, тезлиги ва тезланиши ҳақидағы теорема қандай таърифланади?
3. Қаттық жисмнинг этри чизиқтың ылгарылама ҳаракатына мисоллар келтириңін?
4. Қаттық жисмнинг құзғалмас үк атрофидаги айланма ҳаракат таърифинің айтинг? Бұ ҳаракатта мисоллар келтириңін?
5. Жисмнинг бурчак тезлик ва бурчак тезланиши нима? Уларнинг үлчов бирлігі қандай?
6. Қаттық жисмнинг қандай айланышында текис айланыш дейилади?
7. Жисмнинг бир минутада айланыштар соны билан бурчак тезлигі орасыда қандай боғланиши мавжуд?
8. Жисмнинг қандай айланышында текис үзгарувчан айланыш дейилади?
9. Текис үзгарувчан айланма ҳаракатда жисмнинг бурчак тезлигі ва айланыш бурчагы қайси формула билан топылади?
10. Айланма ҳаракат қилаётган қаттық жисм нүктасининг тезлигининң модулы ва йұналиши қандай топылади?
11. Құзғалмас үк атрофиданың қатаёткан қаттық жисм нүктасининг уринма ва нормал тезланиши қандай аниқланади? Бұ тезлаништар қандай йұналған болады?

12. Құтқалмас үк атрофидада айланыстаған көтік жисем нүктесинин тезлігінің қандай анықланады? Бу тезлігінің пұналиші қандай?
13. Көтік жисемнің қандай қарқатыға текис параллел ҳаракат дешилді?
14. Текис параллел ҳаракат негізде тәспілама билан анықланады?
15. Жисемнің текис параллел ҳаракатынің қандай иккінші ҳаракатта ажратын мүмкін?
16. Жисемнің бурчак тезлігінің бағыттарынан тезлігінің құтқаға болынмы?
17. Текис шакы нүктесинин тезлігі қандай анықланады?
18. $\vec{v}_1 = v_1 \cdot \vec{e}_1$ тенгілдегі v_1 тезліктердің модулы қандай тошилады? У қандай пұналаган?
19. Текис шакы иккінші нүктесі тезлігінің проекциясын ҳақидағы теореманы таърифлайды.

56-§. ТЕЗЛИКЛАР ОНИЙ МАРКАЗИ

Агар (S) текис шакы шигарилайма ҳаракатда бўлса, бу шакъда ҳар онда тезлігі нолга тенг бўлган битта нүқта мавжуд бўлади. Тезлігі нолга тенг бўлган бундан нүқтага тезликлар оний марказы дейнилади. Текис шакининг тезлігі нолга тенг бўлган битта нүқтанинг мавжудлассын исботлаймиз. Текис шакы бирор A нүктасининг тезлігиги $\vec{v}_1$, ва шу A нүқта атрофидаги айланма ҳаракатининг бурчак тезлігиги ω берилган бўлсин (120-расм). A нүктаны қутб леб қабул қиласиз.

Қутбдан айланма ҳаракат пұналишида $\vec{v}_1$, га перпендикуляр AN түгри чизиги үтказилади. A нүктадан бошлаб AN түгри чизикка AP кесма қўйилади.

$$P_A = \frac{v_A}{\omega}$$

P нүктанинг тезлиги қүйіндегіча ёзилади.

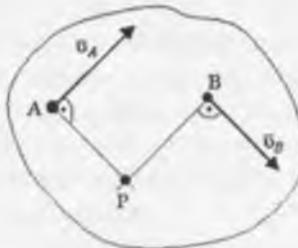
$$\bar{v}_P = \bar{v}_A + \bar{v}_{PA} \quad (159)$$

P нүктанынг *A* қутб атрофидә айланышдаги тезлигининг модули топылады:

$$v_{PA} = \omega \cdot AP = \omega \frac{v_A}{\omega} = v_A \quad v_{PA} = v_A$$

P нүктада $\bar{v}_{PA}$ вектори v_i га бир тұгры чизик бўйлаб қарама-карши йўналган бўлади.

У холда (159)-тengлиқдан $v_P = 0$ бўлиши келиб чиқади. Демак, *P* нүкта тезликлар оний маркази бўлади. Тезликларнинг оний марказини топиш учун текис шаклда ёттан иккى ихтиёрий *A* ва *B* нүқталар тезликларининг йўналиши берилган бўлиши керак. Шу нүқталардан уларнинг тезликларига тушурилган перпендикулярнинг кесишган нүктаси тезликларининг оний маркази бўлади (121-расм). *P* нүкта тезликларининг оний маркази, бу нүктанинг тезлиги нолга тент. $v_P = 0$

121-расм.

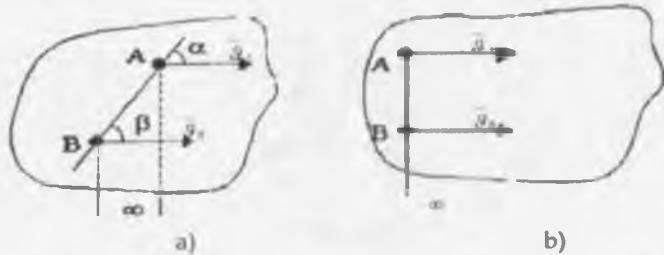
57-§. ТЕЗЛИКЛАР ОНИЙ МАРКАЗИ ЕРДАМИДА ТЕКИС ШАКЛ НҮҚТАЛАРИНИНГ ТЕЗЛИГИНИ ТОПИШ

Шаклда курсагилган холатда *S* текис шаклда еттан *P* нүкта тезликларининг оний маркази бўлсин. Шаклдаги ихтиёрий *A* ва *B* нүқталарининг тезликларини тогыш керак (122-расм). Бунинг учун *P* нүктаның кутб деб қабул қиласиз. *A* ва *B* нүқталарини тезликлари учун қўйнадаги формулаларни ёзамиш.

$$\bar{v}_A = \bar{v}_P + \bar{v}_{PA}$$

$$\bar{v}_B = \bar{v}_P + \bar{v}_{PB}$$

текис шакл барча нүкталарининг тезиклари ўзаро тенг ва параллел бўлади, яъни текис шакл оний илгариланма харакатда бўлади.

125-расм.

5. Агар текис шакл бирор қўзгалмас сирт устида сирпанмасдан юмалаб харакат килса, у ҳолда уринини нүктаси тезикларининг оний маркази бўлади. Руриниши нүктаси тезикларининг оний маркази бўлади $v_r = 0$ (123-расм).

59-§. ТЕКИС ШАКЛ НҮКТАСИННИГ ТЕЗЛАНИШИНИ АНИҚЛАШ

Теорема: Текис шакл ихтиёрий B нүктасининг тезланиши қутб тезланиши билан мазкур нүктанинг қутб атрофида айланishiдан ҳосил бўлган тезланишларниш геометрик йигигидисига тенг.

Исбот: Текис шакл ихтиёрий B нүктасининг тезлигини аниклайдиган формула берилган бўлсин.

$$\bar{v}_B = \bar{v}_A + \bar{v}_{AB} \quad (163)$$

В нүктанинг тезланишини аниклаш учун (163)-формуладан вақт бўйича ҳосила оламиз.

$$\frac{d\bar{v}_B}{dt} = \frac{d\bar{v}_A}{dt} + \frac{d\bar{v}_{AB}}{dt} \quad (164)$$

$$\text{буида } \frac{d\bar{v}_A}{dt} = \bar{W}_A, \quad \frac{d\bar{v}_{AB}}{dt} = \bar{W}_{AB}, \quad \frac{d\bar{v}_{BA}}{dt} = -\bar{W}_{AB} \quad (165)$$

(165) ни (164)га кўймиз, у ҳолда

$$\bar{W}_B = \bar{W}_A + \bar{W}_{BA} \quad (166)$$

(166)-формула билан текис шакл исталган B нүктасининг тезланиши тошилади.

Бұнда $\bar{W}_{k1}$ - А қутбнинг тезманиши, $\bar{W}_{k2}$ - В нүктасыннан А қутб атрофида айланышаңда ҳосил бўлган тезманиши. $\bar{W}_{k3}$ тезланишини урнимга ва нормал тезманишларга ажратамиз.

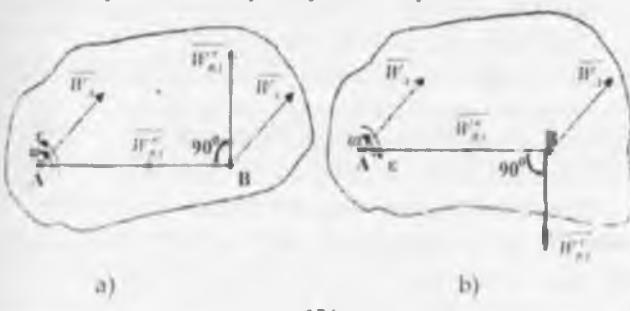
$$\bar{W}_{k1} = \bar{W}_{k1}^T + \bar{W}_{k1}^N \quad (166')$$

Бұнда $\bar{W}_{k1}^T$ ва $\bar{W}_{k1}^N$ - В нүктасыннан А қутб атрофида айланышаңда ҳосил бўлган урнимга ва нормал тезманишлар модули қўйдагига тен.

$$\begin{aligned} \bar{W}_{k1}^T &= IB \\ \bar{W}_{k1}^N &= \omega^2 \cdot AB \end{aligned} \quad \text{бунда} \quad \begin{aligned} \bar{W}_{k1}^T + \bar{W}_{k1}^N \\ \bar{W}_{k1} = 4B\sqrt{\varepsilon^2 + \omega^4} \end{aligned} \quad (167)$$

$\bar{W}_{k1}^T$ - тезманиш вектори ҳар доим AB масофа бўйича В нүктадан А қутбига қараб йўналган бўлади. $\bar{W}_{k1}^N$ тезланиш вектори В нүктадан AB га перпендикуляр йўналган бўлади.

$\bar{W}_{k1}^T$ - тезланиш векторининг йуналиши текис шаклини ҳаракатига боғлиқ бўлади. Агар текис шаклиниң ҳаракати тезланувчан бўлса, яши $\varepsilon\theta$, $\bar{W}_{k1}^T$ тезланиш шакли айланышига қараб йўналган бўлади. Акс ҳолда $\varepsilon\theta$ шакли айланышига тескари йўналади (126-расм а,б). Демак $\bar{W}_{k1}^T$ тезланишининг йуналиши бурчак тезланишининг йуналишига боғлиқ. Бурчак тезланиши ε қайси томонга қараб йўналса, $\bar{W}_{k1}^T$ тезланиш шу томонга қараб йўналган бўлади.

126-расм.

(166') иш (166) га қўйиш B нүктасыннан тезланишини топилади.

$$\bar{W}_k = \bar{W}_k + \bar{W}_{k1}^T + \bar{W}_{k1}^N \quad (168)$$

Текис шакл ҳар қандай B нүктасинин тезланишини қутбнин тезманиши билан B нүктасин текис шакл билан бирга шу қутб атрофида айланышаңдан ҳосил бўлган урнимга ва нормал тезманишларининг геометрик нигтиидисига тен бўлади.

Текис шакл ихтиёрий нүктаси тезланишинин катта ва йуналишини (168)-дан фойдалашбап ишлап мураккаб булиши мумкин.

Бұндай қолда $\bar{W}_n$ тезланишнинг бир биригі перпендикуляр йуналған үмәрдегі проекциялары топилади. Бунинг учун үқлардан бирини, масалан X үкіні, айланыш радиусы (AB) буйлаб, иккінчісінің эса унга перпендикуляр равишіде үтказиб, (168) ни шу үқларға проекциялаймиз:

Тезланиш $\bar{W}_n$ нине координатта үқларидегі проекциялары маълум бўлса, унинг модули ва йўналиши қўйидағы формулалардан топилади.

$$W_n = \sqrt{W_{Bx}^2 + W_{By}^2} \quad (169)$$

$$\cos(\bar{W}_n, x) = \frac{W_{Bx}}{W_n}; \quad \cos(\bar{W}_n, y) = \frac{W_{By}}{W_n}; \quad (170)$$

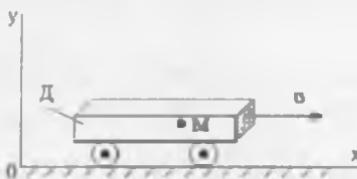
ТАКРОРЛАШ УЧУН САВОЛЛАР

1. Тезликлар оний маркази деб нимага айтилади?
2. Текис шаки икки нуқтаси тезликларининг йўналиши маълум бўлса, тезликлар оний марказини қандай аниқлаш мумкин?
3. Тезликлар оний маркази чексизлиқда бўлган пайтда текис шаки нуқталарининг тезлигини аниқланг?
4. Бурчак тезлиги қандай аниқланади?
5. Текис шакининг A ва B икки нуқтаси берилган. Бунда A нуқтасининг тезлиги AB га перпендикуляр йуналған эканлиги маълум В нуқтанинг тезлиги қандай йўналади?
6. Текис шаки ихтиёрий нуқтасининг тезланиши қандай аниқланади?
7. Уринма тезланишининг кассалиги қандай топилади?
8. Уринма тезланишининг йўналишини аниқлаш?
9. Нормал тезланишининг кассалиги қандай топилади?
10. Нормал тезланишини йўналишини аниқланг?
11. $\bar{W}_n = \bar{W}_x + \bar{W}_y + \bar{W}_z$ тенглиқдаги $\bar{W}_x$ ва $\bar{W}_y$ тезланишилариниң модули қандай топилади? Улар қандай йўналади?

60-§. НУҚТАНИНГ МУРАККАБ ҲАРАКАТИ. НУҚТАНИНГ НИСБИЙ, КҮЧИРМА ВА АБСОЛИЮТ ҲАРАКАТИ

Агар нуқта ёки қаттік жисм бир вакыда икки ёки ундан күн ҳаракатда ингипирок қиласа, нуқтанинг ёки қаттік жисминиң бундан ҳаракатына мураккаб ёки абсолют ҳаракат дейилади. Масалаларин еннеп да нуқта еки жисмининг ҳаракатиниң иккиси ва ундан орткі координатта системаларина ишбатан текширишига түгри келади. Бундан ҳолда координатта системаларидан бири қузгалмас деб олинниб,

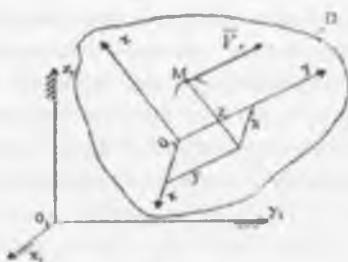
иккинчиси эса унга нисбатан мәлүм қоунуга мувофик ҳаракат қиласы деб қаралади. Бу ҳолда нұқта құзгалмас координаталар системасында нисбатан мұрakkab ҳаракатда бұлади. Масалан: Автобус еки поезд ичиндеги пассажирниң ҳаракати. Бу мисолда ер билан болғанған координаталар системасы құзгалмас бўлиб, поезд, автобус билан болғанған координаталар системасы құзгалувчи координаталар системасыдан иборат бўлади. М нұктаниң вагонга нисбатан килган ҳаракатига ишбий ҳаракат дейилади. Унинг вагон билан бирга ерга нисбатан килган ҳаракатига күчирма ҳаракат дейилади. М нұктаниң бевосита ерга нисбатан килган ҳаракати мұrakkab ҳаракат бўлади (127-расм).

127-расм.

Мәлүм бир ҳаракат қилувчи D жисм берилған бўлсин. $Oxyz$ - D жисмга маҳкам үрнатылған құзгалувчи система. O, x, y, z - құзгалмас координаталар системасы (127-расм.) M нұктаниң құзгалувчи координата система системасында нисбатан килган ҳаракатига ишбий ҳаракат дейилади.

Нұктаниң ишбий ҳаракатдаги тезлиги ва тезланишига шу нұктаниң ишбий тезлиги ва ишбий тезланиши дейилади. Нұктаниң ишбий тезлигини $\bar{v}$, билан, ишбий тезланишини $\bar{w}$, билан белгилайди. М нұктаниң құзгалувчи система билан ёки D жисм билан бирга құзгалмас системага нисбатан килган ҳаракатига күчирма ҳаракат дейилади. М нұктаниң күчирма ҳаракатдаги тезлиги ва күчирма тезланиши дейилади. Нұктаниң күчирма тезлигини $\bar{v}$, билан күчирма тезланишини $\bar{w}$, билан белгиландади. M нұктаниң бевосита құзгалмас координаталар системасында нисбатан ҳаракати мұrakkab ҳаракат ёки абсолют ҳаракат дейилади. Нұктаниң абсолют ҳаракати мұrakkab ҳаракатдаги тезлигінде абсолют тезлик, тезланишина абсолют тезланиш дейилади. Абсолют тезлигини $\bar{v}_a$ билан, абсолют тезланишини $\bar{w}_a$ билан белгиландади.

128-расм.

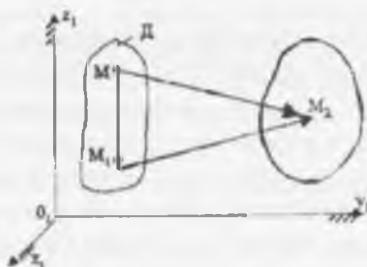
61-§. ТЕЗЛИКЛАРНИ ҚҰШИШ ҲАҚИДАГИ ТЕОРЕМА

Теорема: Нүктаның абсолют тезлигі ушинг нисбий ва күчирма тезликларининг геометрик йигиңдисига тең.

$$\bar{U}_a = \bar{U}_r + \bar{U}_e \quad (171)$$

Исбот: Құзғалмас түгри бурчакли $O(x_1, y_1, z_1)$ координата системасига нисбатан ҳаракат қилаёттап D жиын берилған бўлсин. Шу жиынга нисбатан M нұкта ҳаракат қиласи. D жиыннинг t ва t_1 вактлардаги ҳолатлари берилған бўлсин (129-расм.)

Δt вакт ичидә M нұкта D жиынга нисбатан MM_1 масофага, жиын билан бирга эса MM_2 масофага сілжийди.

129 – расм.

Бунда MM_1 ва MM_2 мос равншада M нұктаның нисбий ва күчирма сілжин векторлари, MM_1 нұктаның абсолют сілжин вектори. Рассматриваем:

$$\overline{MM_2} = \overline{MM_1} + \overline{M_1M_2}, \quad (171)$$

(171) - формуланинг иккала қисмнин Ат та бўламизи:

$$\frac{\overline{MM}_2}{\Delta t} = \frac{\overline{MM}_1}{\Delta t} + \frac{\overline{M}_1\overline{M}_2}{\Delta t} \quad (172)$$

(172)-формулалаги

$$\frac{\overline{MM}_2}{\Delta t} - \frac{\overline{MM}_1}{\Delta t} \approx \frac{\overline{M}_1\overline{M}_2}{\Delta t}$$

Мос равишида $\overline{M}$ нүктанинг Δt вакт ичидеги үргача абсолют нисбий ва күчирма тезлиги булади.

Нүктанинг бирор иктиерии $\overline{M}$ вактдаги тезлигинин топиш учун (172) ши $\Delta t \rightarrow 0$ шылдатырып, лимит оламиз:

$$\lim_{\Delta t \rightarrow 0} \frac{\overline{MM}_2}{\Delta t} = \lim_{\Delta t \rightarrow 0} \frac{\overline{MM}_1}{\Delta t} + \lim_{\Delta t \rightarrow 0} \frac{\overline{M}_1\overline{M}_2}{\Delta t} \quad (172')$$

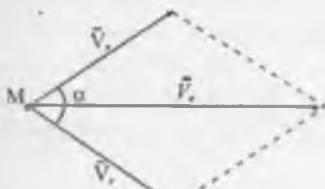
$$\text{буыца} \quad \lim_{\Delta t \rightarrow 0} \frac{\overline{MM}_2}{\Delta t} = \bar{v}_e, \quad \lim_{\Delta t \rightarrow 0} \frac{\overline{MM}_1}{\Delta t} = \bar{v}_r, \quad \lim_{\Delta t \rightarrow 0} \frac{\overline{M}_1\overline{M}_2}{\Delta t} = \bar{v}_a.$$

Демек (172') формулани қойылады жана:

$$\bar{v}_a = \bar{v}_r + \bar{v}_e \quad (173)$$

Теорема исбот қилинди. (173)-формула нүктанинг күчирма ҳаракати илгариланма ва айланма ҳаракатлардан иборат бүлган ҳолларда хам уришини дип.

Абсолют тезликинин модулини ва йұналишины анықлаш учун нисбий ва күчирма тезликлардан параллелағрам ясаш керак (130-расм).

130-расм.

Абсолют тезликинин модулини қоюпдатын формула билан анықлашады.

$$v = \sqrt{v_r^2 + v_e^2 + 2v_r v_e \cos \alpha} \quad (173)$$

Бұнда α , v_r ва v_e тезликлар орасидеги бұрчак.

1) Агар $\alpha=0$ бўлса, v_r билан v_e тезликлар бир түрги чизик бўйлаоб олар томонда йўналган бўлса, абсолют тезлик қоюпдатыла топшилади.

$$v_a = \sqrt{v_r^2 + v_e^2 + 2v_r v_e} = v_r + v_e$$

2) Агар $\alpha=180^\circ$ бўлса, яъни v_r билан v_θ бир түгри чизик бўйлаб қарама кариши йўналган бўлса абсолют тезлик қўйидагича топилади.

$$v_a = \sqrt{v_r^2 + v_\theta^2 - 2v_r v_\theta \cos \alpha} = v_r - v_\theta$$

3) Агар $\alpha=90^\circ$ бўлса, абсолют тезлик модули қўйидагига тен булади.

$$v_a = \sqrt{v_r^2 + v_\theta^2}$$

Агар иисбий, кўчирма ва абсолют тезликларидан ихтиёрий иккитаси маълум бўлса, учунчи номаълум тезликни тезликларни қўшиш хақидаги теоремадан фойдаланиб аниқлаш мумкин.

62-§. НУҚТАНИНГ КЎЧИРМА ҲАРАКАТИ АЙЛАНМА ҲАРАКАТДАН ИБОРАТ БЎЛГАН ҲОЛДА ТЕЗЛАНИШЛАРНИ ҚЎШИШ ТЕОРЕМАСИ

Теорема: Нуқтанинг кўчирма ҳаракати айланма ҳаракатдан иборат бўлган ҳолда нуқтанинг абсолют тезланиши ушинг иисбий, кўчирма ва Кориолис тезланишиларниг геометрик йигинидисига тенг булади.

$$\bar{W}_a = \bar{W}_r + \bar{W}_\theta + \bar{W}_c \quad (176)$$

Бунда $\bar{W}_r, \bar{W}_\theta, \bar{W}_c$ лар мос равишда нуқтанинг кўчирма иисбий ва кориолис тезланишилари.

$\bar{W}_r$ ва $\bar{W}_\theta$ тезланишиларни уринма ва нормал тезланишиларга ажратиш мумкин.

$$\bar{W}_r = \bar{W}_r^r + \bar{W}_r^\theta \quad (177)$$

$\bar{W}_r^r$ шинг модули қўйидагига тенг

$$W_r^r = \frac{dv_r}{dt} = \frac{d^2 S_r}{dt^2},$$

$\bar{W}_r^\theta$ шинг модули:

$$W_r^\theta = \frac{v_r^2}{\rho}$$

Агар нуқтанинг иисбий ҳаракати тўгри чизикли ҳаракатдан иборат бўлса, троекурияниш этилишк радиуси $\rho=r$ та тен булади. Бу ҳолда $W_r^\theta=0$ булади.

$$W_a = W_r^r + W_r^\theta \quad (178)$$

$\bar{W}_\theta$ шинг модули қўйидагига тенг

$$W_\theta^r = \xi_r h$$

$\bar{W}_e$ нинг модули

$$\bar{W}_e^2 = \omega_e^2 \cdot h$$

(177) ва (178) ларни (176) та құяды, у ҳолда

$$\bar{W}_e = \bar{W}_r^2 + \bar{W}_\theta^2 + \bar{W}_\phi^2 + \bar{W}_v + \bar{W}_t \quad (179)$$

Күчирма ҳаракат айланма ҳаракатдан иборат бүлған ҳолда нүктаның абсолюттік тезләнешінің (179)-формуладан тошилади.

$\bar{W}_e$ абсолюттік тезләнешінің модулиниң ва йуналышының аникласын үчүн (179) ши x, y, z координатта үкларнан проекциялаб, ушин шу үклардагы W_m, W_n, W_α проекцияларини тошил керак. Абсолют тезләнешінің модулиниң күйидеги формула билан аниклайды:

$$W_e = \sqrt{W_m^2 + W_n^2 + W_\alpha^2} \quad (180)$$

Күчирма ҳаракат илгарилама ҳаракат бүлғандың нүктаның абсолюттік тезләнешін шу нүктаның иисбий ва күчирма тезләнешларының геометрик йылғындысига тенг бүледи.

Шундай қилиб, күчирма ҳаракат илгарилама ҳаракат бүлғанды, нүктаның абсолюттік тезләнешін иисбий тезләнеші $\bar{W}_e$ ва күчирма тезләнеші $\bar{W}_v$ лардан күрилған параллелограммның диагоналини билан ифодаланаади. Бу ҳолда абсолюттік тезләнешінің модули қүйидегіча тошилади.

$$W_e = \sqrt{\bar{W}_r^2 + \bar{W}_\theta^2 + 2\bar{W}_v\bar{W}_t \cos\alpha} \quad (180)$$

Бунда α $\bar{W}_v$ ва $\bar{W}_t$ векторлары орасидаги бурчак.

63-Б. КОРИОЛИС ТЕЗЛӘНИШІНІҢ МОДУЛИНИ ВА ЙҰНАЛИШИНИ АНИКЛАШ

Кориолис тезләнешінің күчирма ҳаракат бурчак тезлигінің ва иисбөй ҳаракат тезликтерін векторлық күпайтгасының иккілапшында тен.

$$W_k = 2(\omega_e \times \bar{v}_r) \quad (181)$$

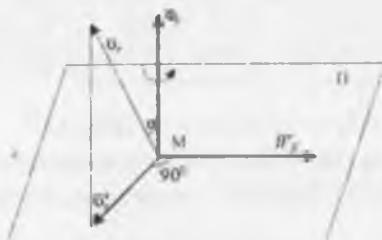
Агар ω_e билан v_r орасидаги бурчак көтказынин α билан белгиласақ, Кориолис тезләнешінің модули қүйидегіча тенг бүледи.

$$W_k = 2\omega_e v_r \sin\alpha \quad (182)$$

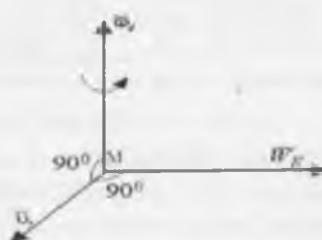
Кориолис тезләнешінің йуналишының аниклайды. М нүктаның иисбөй тезлигі v_r берилған болсун. Кориолис тезләнешінің йуналишының аникласын үчүн M нүктадан ω бурчак тезлик векторына

перпендикуляр килиб, $\bar{P}$ текислиги ўтказилади. Нисбии тезлик, $\bar{v}$, иш шу текисликка проекциялаймиз, v' проекцияни M нұктаға атрофыла айланыштың йұнапашында қаралады. Анықтаудан $v' \perp v$, бірақ $\omega \neq 0$ болса (132-расм), $\sin\alpha = 1$ болады. У холда Кориолис тезләнешине күйидатына бұлалади.

$$W_c = 2\omega_r v, \quad (183)$$

131-расм.

132-расм.

Нұктанинг Кориолис тезләнешине күйидаты ҳолларда нолға тектес болады.

1. Күчирима харакат ишарелемде харакат болса, бу холда $\omega=0$ шундай учун $W_c=0$ болады.

Күчирима харакат ишарелемде харакат болғандықтан нұктанинг абсолют тезләнешине шу нұктанинг нисбий таңынан орналасқан жағдайдағы тезләнешлердің теометрик ынғылдырылған тәсіл болады.

$$W_c^2 = W_x^2 + W_y^2 \quad (184)$$

2. Нұктанинг нисбий тезлигі $v_r=0$ та тәсіл болса, $v_r=0$, $W_c=0$.

3. ω ва v векторлар үзаро на паралел болса, бу холда $\alpha=0^\circ$, $\beta=180^\circ$, $W_c=0$ болады.

ТАҚРОРЛАШ УЧУН САВОЛЛАР.

1. Нұктанинг нисбий харакатини айттыңыз?
2. Нұктанинг күчирима харакатини айттыңыз?
3. Нұктанинг абсолют харакатини айттыңыз?
4. Тезләнешлердин күштің ҳақидағы теореманың таърифінде?
5. Абсолют тезләнешине мәндері қандай анықланады?
6. Абсолют тезләнешине йұнапашын қандай анықланады?
7. Тезләнешлердин күштің ҳақидағы теореманың таърифінде?

8. Күчирма ҳаракат илгаришама бүлганды нүктанинг абсолют тезланишиниң қандай аниқланади?
9. Күчирма ҳаракат айланыша бүлганды нүктанинг абсолют тезланишиниң қандай аниқланади?
10. Кориолис тезланишинин катталышы қандай аниқланади?
11. Кориолис тезланишинин йуналишини аниқланы?
12. Қандай холларда нүктанинг Кориолис тезланишини полта теш бүләди.

ДИНАМИКА.

64-§. ДИНАМИКАНИНГ АСОСИЙ ТУШУНЧАЛАРИ

Назарий механиканынг динамика бүлмінде жисемлардың ҳаракаты уларшынг массасында жағдайлардың күчларга болып равишда текшириледи.

Жисем ҳаракатында унга үзгартас күчлардан тапкари міндер ва йуналиш жиһатидан үзгәрадиган күчлар ҳам таъсир этади. Жисмің таъсир күлүвчи күчлар вактта, жисем ҳолатында унның тезлігінде маълум мұносабатда болып бүләди.

Масалада, электровоз реостатиниң кетма-кет улашыда ёки узишда хосын буладыган тортын күчи вактта болып, суюклик ёки ҳавонинин каршылық күчи эса жисмінин тезлігінде болып бүләди. Демек, умумий ҳолда жисмің таъсир этувчи күчлар вактта, жисмінин ҳолатында тезлігінде болып бүләди.

$$\vec{F} = \vec{F}(r, r, v)$$

Бұнда r -вакт, r -нүктаның ҳолатын аниқловчы радиус-вектор, v жисем тезлігі.

Жисмінин қүйилған күчлар таъсирида уз тезлігінде тез ёки секин үшартириши хусусияти жисмінин инерциялық деңгеледи. Жисмінин инерциялық міндер жиһатидан ифодаловчы физик қатталық жисмінин массасы деңгеледи. Механикада жисмінин массасы үзгартас, скольяр ва мусабат қатталық леб қаралади. Динамикада ластлаб жисмлардың үлчамлары ва массаларынин тақсимлалығынан өткізорға олматада ҳолда уларның ҳаракатын үрганиши учун мөддий нүктә түшүнчесі киришиледи. Ҳаракатын үрганишида үлчамлары ахамиятта эта булмаган, лекин массасы эта бүлганды жисем мөддий нүктә деңгеледи.

Динамикада жисмінин ҳаракатын үрганишиниң, оданда, унның нүктасынин ҳаракатын үрганишидан бөшленади.

Динамика иккі қисметта булинади:

1. Молдай нүкта динамикасы
2. Механик система ва қағылшыл жисем динамикасы.

Динамикада құйыдалы иккита масала ечилади:

1. Нүктә ёки системаниң харакати берилған, шу нүктә ёки системага таъсир қылувчы күчнің топшының көрсеткішін көрек.
2. Нүктә ёки системага таъсир қылувчы күчлар берилған, нүктә еки системаниң харакатині анықлаш көрек.

65-§. ДИНАМИКАНИНГ АСОСИЙ ҚОНУНЛАРИ

Механика қонунлари жисемларниң тезліктерінің ёргулық тезлігідан айча кичик болған ҳолда үршими булади. Динамика құйыдалы 4 та қонунга асосланады:

1-қонун (инерция қонуни)

Агар нүктеге күч таъсир этмаса нүктә узиншінгі тиңч холалының ёки түгри чызыкли текис харакат ҳолатын сақтайыды.

Инерция қонуннан күра $F = 0$ бўлса, $\ddot{w} = 0$ булади, $\bar{v} = \text{const}$ булади. Бу ерда $\bar{v}$ – молдай нүктаның тезлік вектори, $\bar{w}$ – тезләнеш вектори, $\bar{F}$ – күч вектори.

2-қонун (динамиканың асосий қонуни).

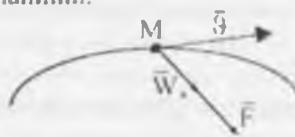
Нүктаның күч таъсирида олган тезләнешини билан массасынин күнайтмасы миқдор жиҳатидан шу күнайтмасынан бўлған күч билан бир хил түшенишда булади.

$$F = mw \quad (186)$$

Бунада: F – күч миқдори;

m – нүктаның массасы;

w – нүктаның тезләнешини.

133-расм.

Эркін түшәёттән жисемнин оғыралык күчи ушиннен массасы билан эркін түшнин тезләнешининнен күнайтмасига тен:

$$P = mg$$

Жисемнин массасы құйыдалынча анықлаанды.

$$m = \frac{P}{g} \quad (187)$$

Бұнда $g=9,81 \text{ м/с}^2$ - әркін түншіл тәзіманиши.

(186)- шиғи вектор күрінішиң қойылады.

$$m\ddot{\bar{w}} = \bar{F} \quad (188)$$

Кинематикадан маълумкін нүктаның тәзіліншіл қойыладына тен.

$$\ddot{\bar{w}} = \frac{d\bar{v}}{dt}; \quad \ddot{\bar{w}} = \frac{d^2\bar{r}}{dt^2}, \quad \text{у холда:}$$

(188)-тәнглемама қойылады.

$$m \frac{d^2\bar{r}}{dt^2} = \bar{F} \quad m \frac{d\bar{v}}{dt} = \bar{F} \quad (189)$$

(188)- ва (189)- тәнглекка нүкта динамикасыншыл ассоции тәнглемасы дейнілады.

3-көпүн (таъсир на акс таъсир конуты)

Хар қандай таъсир мүктор жиҳатидан ўзига тені булған ва бир түрі чыншыл бүйілаб тескари томонға йўналған акс таъсирини вужудда келтирады.

134-расм.

А жилем В жилемге F_1 күч білған таъсир этса, В жилем хам А жилемде F_2 күч білған таъсир килады.

$$\begin{aligned} F_1 &= -\bar{F}_2 \\ |F_1| &= |\bar{F}_2| \end{aligned} \quad (190)$$

Бұ ерда F_1 ва $\bar{F}_2$ күчлары үзаро мувозанатлашмайды, чунки күчлар қар мия жилемге қойылған.

4-көпүн (кучлар таъсириншыл әркішлил конуты)

Бир неча күч бирдегінде таъсир эттеге нүктаның оның тәзіліншіл шу күчлариниң әр бири алохіда-алохіда таъсир эттеге оның тәзіліншіларинине геометрик инцидансында тен.

$$\ddot{\bar{w}} = \ddot{\bar{w}}_1 + \ddot{\bar{w}}_2 + \ddot{\bar{w}}_3 + \dots + \ddot{\bar{w}}_n \quad (191)$$

Бұнда $\ddot{\bar{w}}$ - нүктаның $F_1, F_2, F_3, \dots, F_n$ күчлары бирдегінде таъсир эттеге оның тәзіліншіл.

$\bar{w}_1, \bar{w}_2, \bar{w}_3, \dots, \bar{w}_n$ - шу күчларниң ҳар бири алохіда-алохіда таъсир этганды олган тәзланиші (135-расм).

(191)-тәнгламаны иккала кисмінің нүктаның массасынан құнайтырамиз.

$$m\bar{w} = m\bar{w}_1 + m\bar{w}_2 + m\bar{w}_3 + \dots + m\bar{w}_n$$

$$m\bar{w} = \bar{F}_1 + \bar{F}_2 + \bar{F}_3 + \dots + \bar{F}_n$$

екінші

$$m\bar{w} = \sum \bar{F}_i \quad (192)$$

Классик механика концепцияларынан үршілі бүлгандықтан сисемасы инерциал система дейилади. Техникада масалаларини ечишдә инерциал система сифагида Ер билан бевосита болғандаған система олинади.

Механик үлчов бирыншылықтары системасы

Хамма механик көтөліліктердің үлчашынан үзүнгілдегі 3 та асосий үлчов бирыншылықтарынан кирилтіледі. Булардан иккіншесінде үзүнгілдегі үлчов бирыншылықтарынан кирилтіледі. 3-үлчов бирыншылықтарынан кирилтіледі. 3-үлчов бирыншылықтарынан кирилтіледі.

Механикада бир-бірнан фарқы күлгүшін иккі түрдегі бирыншылықтары системасы кирилтіледі.

Бирыншы түр бирыншылықтары системасы.

Халқаро СИ бирыншылықтары системасынан таркибий кисмі бүлганды МКС системасы кеңін құлманилади. Бу системада асосий үлчов бирыншылықтарынан құйнудағы бирыншылықтары олинади:

1. Узүнгілдегі үлчов – 1 метр (м)
2. Масса бирыншылықтары – 1 килограмм (кг)
3. Вакт бирыншылықтары – 1 секунд (сек)

Қолданынан барча механик көтөліліктердің үлчашынан асосити бирыншылықтардан хосиланып бирыншылықтарынан кирилтіледі.

Масалан, күч бирыншылықтарынан 1 ньютон (Н) кабул қыллады. 1Н=кг·м/с², янын 1кг массасы 1м/с² тәзланиші берадандан күч бирыншылықтары 1Н та тәнг.

Иккінші түр бирыншылықтары системасы.

Техник бирыншылықтары системасы деб аталуғы МКГСС системасы ҳам құлманилади. Бу системада асосий үлчов бирыншылықтарынан құйнудағы бирыншылықтар кабул қыллады.

1. Узүнгілдегі үлчов – 1 метр (м)

2. Күч бирыншылықтары – 1 килограмм күч (кг)

3. Вакт бирыншылықтары – 1 секунд (сек)

Ҳар кандай масаладаның енисінде факат біртін бирыншылықтары системасынан фойдаланып лозим.

66-§. МОДДИЙ НҮКТА ҲАРАКАТИНІҢ ДЕКАРТ КООРДИНАТАЛАРИДАГИ ДИФФЕРЕНЦИАЛ ТЕНГЛАМАЛАРЫ

Массасы m та тәнг бүлганды M нүктә $\bar{F}$ күчи таъсирінде құзғалмас Оңыз координаталар системасынан үшбетан ҳаракатлашадан бүлсін. $\bar{r}$ – нүктәгің күйіндең барча күчларниң тәнг таъсир әгувлесіні (136-расм).

Нүктә динамикасынаның асосий тәнгламасы төрлими:

$$m\bar{w} = \bar{F} \quad (193)$$

$\frac{d\bar{r}}{dt} = \frac{d^2\bar{r}}{dt^2}$ бүлганды үзүнгілдегі 193 формуланың күпидатына ёнлауды.

$$m \frac{d\bar{r}}{dt} = \bar{F}; \quad (194)$$

$$m \frac{d^2\bar{r}}{dt^2} = \bar{F} \quad (195)$$

(194)- екінші (195)- тәнгламалар әркін мөлдін нүктә ҳаракаты дифференциал тәнгламасынаның векторлы ифодасы дегендесін.

(161)- тәнглама координата үкларында проекциялаймыз:

$$m \frac{dV_x}{dt} = F_x; \quad m \frac{dV_y}{dt} = F_y; \quad m \frac{dV_z}{dt} = F_z; \quad (196)$$

бүнде $\vartheta, \beta, \varphi$ – жазылған векторларының x, y, z үкларындағы проекциясы

$$V_x = \frac{dx}{dt} = \dot{x}, \quad V_y = \frac{dy}{dt} = \dot{y}, \quad V_z = \frac{dz}{dt} = \dot{z}, \quad (197)$$

F_x, F_y, F_z – күчларның x, y, z үкларындағы проекциялары.

(196)- формуласы нүктә ҳаракатынан жекарі координаталардан дифференциал тәнгламалары дегендесін.

(197)-ни (196)-та құйнудағы тәнгламалар хосил булады.

$$m \frac{d^2V_x}{dt^2} = F_{xz}; \quad m \frac{d^2V_y}{dt^2} = F_{yz}; \quad m \frac{d^2V_z}{dt^2} = F_x; \quad (198)$$

$$\text{еки} \quad m\ddot{x} = F_x; \quad m\ddot{y} = F_y; \quad m\ddot{z} = F_z; \quad (199)$$

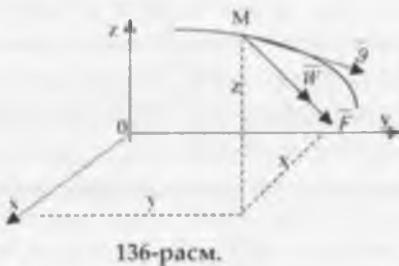
(198)- ва (199)- формулалар ҳам нүкта харакатининг Декарт координаталаридағы дифференциал теңгламаларни ифодалайди. Агар нүкта бир текисликда (xoy) харакат килса, (198)-тенглама құйнудағыча ёзилади:

$$m \frac{d\theta}{dt} = F_x; \quad m \frac{d\theta}{dt} = F_y; \quad (200)$$

Агар нүкта түгри чизыкли харакат килса, (196)-тенглама құйнудағыча ёзилади:

$$m \frac{d\theta}{dt} = F_r; \quad (201)$$

(201)-тенгламада түгри чизыкли харакатининг дифференциал теңгламаси дейилади.

136-расм.

Массасы m га тәнг бүлгән мөлдій нүктаның харакати табиғий усулда берилса, тәнг таъсир этүвнүү күчиниң табиғий координата үкларидаги проекциялариниң құйнудағыча анықлаш мүмкүн:

$$\begin{aligned} m\ddot{r}_r &= F_r, & m\ddot{r}_\theta &= F_\theta \\ m \frac{d^2s}{dt^2} &= F_r, & m \frac{v^2}{\rho} &= F_\theta, & mw_k &= 0 \end{aligned} \quad (201')$$

(201')-тенгламаларға мөлдій нүкта харакатининг табиғий координаталары үкларидаги дифференциал теңгламалари дейилади.

ТАРОРЛАШ УЧУН САВОЛЛАР.

1. Динамика бұлтими шимманнұн үрганади?
2. Асосий ішшүнчә ва таърифларни айттың?
3. Масса деб нимага айттылади?
4. Мөлдій нүкта деб нимага айттылади?
5. Төмөнкө, вактта ва масоғға боянған бүлгән күчларға мисол келтириши?

6. Механиканин асосий қонууларини айтинг?
7. Инерционал санок системаси деб нимага айтилади?
8. Нұқта харакатининг Декарт координаталардати дифференциал теңгелмаларни ёзинг?
9. Динамикашын асосий теңгелмасини ёзинг?
10. Нұқта учун динамикашын иккі асосий масаласини айтинг?

67-§. НҰҚТА ДИНАМИКАСИННИГ БИРИНЧИ МАСАЛАСИ ВА УНИ ЕЧИШ УСУЛИ

Нұктанинг массаси ва ҳаракат тенгелмалари берилған булсии.

$$\begin{aligned} \dot{x} &= f_1(t), \dot{y} = f_2(t), \dot{z} = f_3(t) \end{aligned} \quad (202)$$

Нұқтага таъсир этувчи күчнин г микдори ва пұналишини тошиш лозим булсии. Ҳаракатни вужудға көлтирувчи күчнин проекциялары анықланади. Бунин учун берилған тенгелмалардан вакт буйища иккі маротаба ҳосила олинади.

$$m \frac{d^2x}{dt^2} = F_x; \quad m \frac{d^2y}{dt^2} = F_y; \quad m \frac{d^2z}{dt^2} = F_z; \quad (203)$$

Нұқта ҳаракатининг декарт координаталардати лифференциал теңгелмаларында құпилади:

$$m \frac{d^2x}{dt^2} = F_x; \quad m \frac{d^2y}{dt^2} = F_y; \quad m \frac{d^2z}{dt^2} = F_z; \quad (204)$$

$$F_x = mf_x''(t); \quad F_y = mf_y''(t); \quad F_z = mf_z''(t); \quad (205)$$

Нұқтага таъсир этувчи күчнин г микдори қуандығына тең:

$$F = \sqrt{F_x^2 + F_y^2 + F_z^2} \quad (206)$$

Нұқтага таъсир этувчи күчнин пұналиши пұналтирувчи косинуслар ёрдамыда топилади.

$$\cos \alpha = \frac{F_x}{F}; \cos \beta = \frac{F_y}{F}; \cos \gamma = \frac{F_z}{F} \quad (207)$$

137-расм.

(208) даң вакт бүйніча ҳосила олсак 6 та интегралдаш дониміларига болған құйылдаги учта функция ҳосил бұлаади.

$$\begin{aligned}\dot{x} &= \dot{x}(t, C_1, C_2, C_3, C_4, C_5, C_6) \\ \dot{y} &= \dot{y}(t, C_1, C_2, C_3, C_4, C_5, C_6) \\ \dot{z} &= \dot{z}(t, C_1, C_2, C_3, C_4, C_5, C_6)\end{aligned}\quad (209)$$

Бонланғич шартларни (208)- ва (209)- та құйиб, 6 та интегралдаш донимілары қатнашаудан 6 та тенгламалар системасин оламиз. Бұтенгламалар системасынң биртегінде ечіб 6 та интегралдаш дониміларини анықтаймиз.

$$c_i = c_i(x_0, y_0, z_0, v_0, \vartheta_0)$$

Интегралдаш дониміларды тоғынған қийматларини (208)- та құйиб, (209)- бонланғич шартларига мөс бұлған нұктаның Декарт координаталарданы килематтік тенгламаларини оламиз.

$$x = x(t), \quad y = y(t), \quad z = z(t)$$

Нұкта ҳаракатиншіл дифференциал тенгламасын нұктага таъсир этувчи күч бір вактда нұкта координатасыға, өзлигінде вакттағы болған интегралдаш мұрakkab. Дифференциал тенгламашы факат құйылдаты қоллариниң бириңде интегралдаш мүмкін.

- 1) Нұктага таъсир этувчи күч үзгартмас бўлса, $F = const$
- 2) Күч вактшының функциясы бўлса, $F = F(t)$
- 3) Күч масофанинші функциясы бўлса, $F = F(s)$
- 4) Күч нұкта тезлигининші функциясы бўлса, $F = F(\vartheta)$

Нұкта динамикасиншін масаласын донир масалалар енни тарғиби:

Моддини нұкта динамикастиншін иккінчи асосий масаласы құйылдаты тарғиби де ечилади.

1. Инерциал саноқ системасын киришиб, координата үклары таңлаб олинади.
2. Нұктага таъсир этувчи ва болғаннан реакция күчлары чыздада курсасылади.
3. Нұкта ҳаракатиншіл дифференциал тенгламалари ғүзилади.
4. Нұкта ҳаракатиншіл бонланғич шартлари ёзилади.

$$x = x_0, \quad \dot{\vartheta}_i = \dot{\vartheta}_{0i}$$

$$v = v_0, \quad \dot{\vartheta}_i = \dot{\vartheta}_0$$

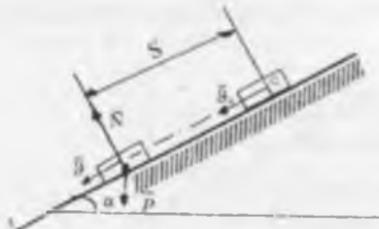
$$z = z_0, \quad \dot{\vartheta}_i = \dot{\vartheta}_{0z}$$

5. Түзилгап тенгламалариниң әр бири иккى маңадан интегралланады.
6. Интеграллашында хосия буладиган үзгартмас мөндорлар башланғич шарттардан фойдаланып тошилады.
7. Түзилгап дифференциал тенгламалариниң башланғич шарттарин қароғандаурувчи ечими анықланады және изланадан кейін номағымдар тошилады.

Масала №3. Отыр жисем горизонтта 30° бұрчак остида отган силик текислик бүйілаб настта түшады. Агар жисемнин ғемити башланғич пайтда $2\text{ м}/\text{с}$ және тенг бүлтап бұлса, жисем $9,6 \text{ М}$ нүүни кеңеңде вактда үтиши тошиласын.

Ечип.

Жисмет таъсир этувчи күчларнинг ішінде түншілікке тошилады.

138-расм.

Юқ харакатининг дифференциал тенгламасын түзәмиз. Бүшін үчүн түрги ғанақтың харакатининг дифференциал тенгламасынан фойдаланамыз.

$$m \frac{d^2x}{dt^2} = F_x; \quad m \frac{d\theta}{dt} = F_\theta;$$

Чизмадан $F_x = P_x + N_x$, $N_x = 0$, $P_x = P \sin \alpha = mg \cdot \sin \alpha$

$$\begin{aligned} m \frac{d^2x}{dt^2} &= mg \sin \alpha \\ \frac{d^2x}{dt^2} &= g \sin \alpha \end{aligned} \tag{210}$$

(210) иш интегралланызын

(219) тенглама мөддий нүкте иисбий ҳаракатининг дифференциал тенгламасининг векторли күршишті деңгелади. (219) иш иккى томоннан $Oxyz$ координата үкларига проекциялаймиз.

$$\left. \begin{array}{l} m\ddot{x} = F_x + N_x + F_{x\cdot} + F_{x\perp} \\ m\ddot{y} = F_y + N_y + F_{y\cdot} + F_{y\perp} \\ m\ddot{z} = F_z + N_z + F_{z\cdot} + F_{z\perp} \end{array} \right\} \quad (220)$$

(220) нүкте иисбий ҳаракати дифференциал тенгламасиниң координатта үкларидаги проекциясими ифодалайды. Қойнадати хусусий ҳолмарни күриб чыккаймыз.

1. Құзгалувчи саноқ системаси илгарилама ҳаракатда бұлсии ү ҳолда $\ddot{W}_r = 0$, $F_r = 0$

Мөддий нүкте иисбий ҳаракатининг дифференциал тенгламаси

$$m\ddot{W}_r = \bar{F} + \bar{N} + \bar{F}^e \quad (221)$$

куришиңда ёзилади.

2. Құзгалувчи саноқ система илгарилама ва түгри чизиктер тен үчловлы ҳаракатда бұлсии.

$\ddot{W}_r = 0$, $\ddot{W}_t = 0$, $\bar{F}_r = 0$, $\bar{F}_t = 0$ бұлиб дифференциал тенглама қуандығына езилади.

$$m\ddot{W}_r = \bar{F} + \bar{N} \quad (222)$$

3. Нүкте құзгалувчи саноқ системасында иисбатан түгри чизиктер тен үчловлы ҳаракатланасын ($\vartheta_r = \text{const}$), $v_r = 0$ бұлиб дифференциал тенглама қуандығы күришиңда ёзилади

$$\bar{F} + \bar{N} + \bar{F}_r + \bar{F}_t = 0 \quad (223)$$

4. Нүкте құзгалувчи саноқ системасында иисбатан тиңіч ҳолатда бұлсии. Бу ҳолда $V_c = 0$, $W_c = 0$, $F_k = 0$ бұлады ва дифференциал тенглама күришиңда ёзилади.

$$\bar{F} + \bar{N} + \bar{F}_c = 0 \quad (224)$$

Янын берилған күчлар, реакция күчлари ва күчірма инерция күчлары ҳар онда уз аро мувозаатланады.

(224) - тенглама мөддий нүкте иисбий мувозаат тенгламасиниң векторли күршишті ифодалайды.

ТАКРОРЛАШ УЧУН САВОЛЛАР

- Нүктаның иисбий ва абсолют дифференциал тенгламалары орасында қандай фарқ бор?
- Күчірма инерция күчлары қайси формула биляп топылады?

3. Корполис инерция күчләри кайсы формула билан төштәлади?
4. Классик механиканың инсбийлилек принципинең мөхияти нимадан иборат?
5. Қандай санок системасында инерциал санок системасы дейиләди?
6. Қандай санок системасында инерциал бўлмаган санок системаси дейилади?
7. Қачон нукта инсбий мувозанатда булади?
8. Нуктани қандай характеристика инсбий характеристика дейилади?
9. Нуктани қандай характеристика қутирма характеристика дейилади?
10. Нуктани қандай характеристика абсолют характеристика дейилади?

70-§. НУКТАНИНГ ЭРКИН ТЕБРАНМА ҲАРАКАТИ. ТЕБРАНИШ АМПЛИТУДАСИ, ФАЗАСИ, ЧАСТОТАСИ ВА ДАВРИ

Табигат ва техникада тебранма ҳаракатлар жуда күп учрайды. Ҳар қандай иншоот ёки машинанинг таркибига кирадиган барча қисмлар мәйлум даражада эластик бүлганидан тебранниш кобилянганга эгадир. M нуктанинг эркин тебранма ҳаракатиниң текширамиз. Фараз қиласылыш O нукта M нуктанинг мувозанат ҳолати бўлсин. Нуктани O нуктадан x масофага олиб бориб күниб кўборилганда, у яна мувозанат ҳолатига қайтишта шигилади. Нуктага хамма вақт мувозанат ҳолатига караб йуналган F күчи таъсир қиласи. Бундай күчига қантарувчи күч дейилади.

М нукта ҳаракатиниң тенглемасини анықлаймиз. Бунинг учун O нуктани координатага боши қилиб x укини утказамиз (140-расм).

140-расм.

Қантарувчи күч модулдини төшүү формуласы

$$F = cx$$

Бунда F - қантарувчи күч,

c - пропорционаллик коэффициенти, сини бирлиги Н/см , Н/м .

x - нуктанинг мувозанат ҳолатидан чечетчики масофасы.

Қантарувчи күчини x укидани проекцияси

$$F_x = F \quad F_y = -cx$$

(-) инпора кайтарувчи күчиниң төміркә инсбатан тескариң пұналишида экансингин билдіреді.

М нүктә харакаттнин дифференциал теңгламасын тузамиш.

$$\begin{aligned} m \frac{d^2x}{dt^2} &= -F & m \frac{d^2x}{dt^2} &= -cx \\ m \frac{d^2x}{dt^2} + cx &= 0 & m \frac{d^2x}{dt^2} + k^2x &= 0 \\ \frac{d^2x}{dt^2} + \frac{c}{m}x &= 0 & \frac{d^2x}{dt^2} + k^2x &= 0 \\ \frac{d^2x}{dt^2} + k^2x &= 0 & \text{еки} & x + k^2x = 0 \end{aligned} \quad (225)$$

(225)- формулада әркін төбранма харакаттнин дифференциал теңгламасы.

(225)-нин үмумий ечиминиң төпамиз. Буның учун характеристик теңглама тузымыз:

$$r^2 + k^2 = 0 \quad (226)$$

(226) - теңглама (225)- ин гавасифтік теңгламасы

$$\begin{aligned} r^2 &= -k^2 & r_{1,2} &= \pm\sqrt{-k^2} = \pm ki \\ r_1 &= ki & r_2 &= -ki \end{aligned}$$

Дифференциал теңгламаларшың назариясига асосан (225) ин үмумий ечими қуындағынча булады.

$$x = C_1 \cos kt + C_2 \sin kt \quad (227)$$

Бу ерда C_1, C_2 иккінейір үзгартмас мәндерләр: C_1 ва C_2 ларшы төпин учун бойшынан шарттар берилген керак.

$$t = 0 \quad x = x_0 \quad v = v_0$$

(227)-дан вакт буйынча хосила оламыз.

$$V_x = x = C_1 k \sin kt + C_2 k \cos kt \quad (228)$$

(228)- билан әркін төбранма харакат қылаёттан нүктаның тезлиги топылады.

$t=0$ ва $x=x_0$ ларшы (227)та қоямиз, у холда $C_1=x_0$

$t=0$ ва $v=v_0$ ларшы (228) қоямиз.

$$V_x = C_2 k, \quad C_2 = \frac{x_0}{k}$$

C_1 ва C_2 ларшының киймегін 3 та қоямиз.

$$x = x_0 \cos kt + \frac{v_0}{k} \sin kt \quad (229)$$

(229) - теңглама хам М нүктегиниң харакат теңгламасы булады.

(227)- ин бойшынан күршишта көлтирамыз.

C_1 ва C_2 ларни ўрнана яғы а ва α кичик узармас мөкдорларни кириштән булар орасыда қушылдатып боланини бор

$$\begin{aligned} C_1 &= a \sin \alpha \\ C_2 &= a \cos \alpha \end{aligned} \quad (230)$$

(230) иш (227) да қушылдатынни ҳосия киламиз.

$$\begin{aligned} x &= a \sin \alpha \cos kt + a \cos \alpha \sin kt \\ v &= a \sin \alpha (kt + \alpha) \end{aligned} \quad (231)$$

(231) хам (225) иштеге ечими булади.

Физикадан маълумки (231) - тенглема нуктанин гармоник тебранма харакатининг тенглемасидир.

Демак, нуктанин қайтарувчи күч таъсиридаги эркин тебранма харакати гармоник тебранма харакатдан иборат булади.

Бунда, a - тебранни амплитудаси.

Нуктани мувозанат ҳолатидан энг катта масофага оғиштә нуктанин амплитудаси дейилади $k t + \alpha$ тебранни фазаси.

Тебранни фазаси нуктанин та вактдаги вазиятини ва қайси томонга қараб ҳаракат қилиншини күрсатади. k - циклик частота (доправий такрорлик). k нуктанин 2π секунда тұла тебрашишлар солинши күрсатади.

Нуктани тұла бир марта тебранни учун кеткен вактта тебранни даври дейилади.

$$T = \frac{2\pi}{k}, \quad K = \sqrt{\frac{c}{m}}, \quad T = \frac{2\pi}{\sqrt{\frac{c}{m}}} = 2\pi \sqrt{\frac{m}{c}}, \quad T = 2\pi \sqrt{\frac{m}{c}} \quad (232)$$

(232)-тебранни давриниң төзімі формуласы а болан (а) иш анықтаймиз. Бүтінші учун (230)-дан фойдаланамиз:

$$\begin{aligned} C_1^2 + C_2^2 &= a^2 \\ a &= \sqrt{C_1^2 + C_2^2} \end{aligned}$$

C_1 ва C_2 ларниң кийматини құйамиз.

$$a = \sqrt{x_n^2 + \left(\frac{\theta}{\omega}\right)^2} \quad (233)$$

(233) - Эркін тебранни амплитудасын төзімі формуласы.

(230)- иш биршама булады.

$$\begin{aligned} \frac{C_1}{C_2} &= \operatorname{tg} \alpha \\ \operatorname{tg} \alpha &= \frac{\theta}{\omega} \end{aligned} \quad (234)$$

Бунда α - бошланғыч фаза (234)- болан α иш анықтаймиз

ТАКРОРЛАШ УЧУН САВОЛЛАР.

1. Қандай ҳаракатта мажбурий төбранма ҳаркет дейнилади?
2. Мажбурий төбранма ҳаракат дифференциал төңгіламасын енни?
3. Мажбурий төбранма ҳаракатыннң умумий ечиминиң өзине?
4. Мажбурий төбранма ҳаракат частотасы қандай өзилади?
5. Мажбурий төбранма ҳаракат даври қандай өзилади?
6. Мажбурий төбранма ҳаракат амплитудасы қандай факторларға болып?
7. Динамик коеффициент нима?
8. Динамик коеффициенттін графиги қандай булади?
9. Қачон резонанс ҳодисасы содир булади?
10. Мажбурий төбранма ҳаракатыннң төңгіламасы ва графиги резонанс ҳодисасы вактида қандай булади?

73-§. МЕХАНИК СИСТЕМА

Бир неча нүкталар (жисмлар) гүллами берилген булсан. Атар бу гүлламадаги хар бир нүктаның (жисмешін) ҳаракати бошқаларының ҳаракатына ва үзүндегінде болып булса, бундай нүкталар (жисмлар) гүлламынан механик система денилади.

Масалан: автомашина, кривошилк шатун механизми, күештесистемасы ва абсолюттің қатын жисмлар мисол булади.

Демек системадын тәшкил қылувчи жисмлар доимо бир-биритаңызар қилиншылышты.

Системадағы тәсір қылувчи күчлар

Системадағы жисмлар фазола ихтиерій тамонда қараб ҳаракат кила олса, бундай системадағы эркін система денилади.

Масалан: Құёш система. Системадағы жисмлар ҳаракаты чекелінген булса бундай система –эркін система денилади.

Хар қандай машина ёки механизм болғаннандағы система мисол була олади. Богланыштың системадағы жисмларға курсатадын тәсірінше – реация күні денилади. Эркін ва эркін система тәсір қылувчи күчларның иккі түрүнде ажратамыз:

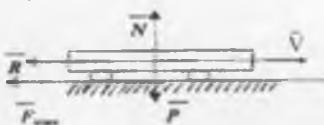
1. Тәшкил күчлар

Система тарқиботынан көрмеган жисмларының системаға курсатадын тәсірінше тәшкил күчлар денилади.

2. Ички күчлар

Масалан: Автомобилде бирор система деб қарасақ, автомобилга тәсір қылувчи күч – ернешін тортын күні F ұзақтынан R ,

шықаданнан күні $\vec{F}$ ва еріннің нормал реакция күні N ташки күчларға мисол булади (147-расм).

147-расм.

Системадан жыныларинин бир-бирінде курсатадын тасыры ички күчлар деп атайды.

Газдарниң поршени, шатуннин валда тасыры ички күчларға мисол булади. Система тасыр килювчи ташки күчларни F – билди, ички күчларшы $\bar{F}'$ – билди белгілаймиз.

Системада тасыр килювчи ички күләр иккى хоссаға әті:

I - Хосса: Системада тасыр килювчи барча ички күчларинин геометрик иштесін екінші вектори полға тен.

Исбет: Бизда n да нүктадан иборат система берилған болсын. Шу системада иштөріні M_1 ва M_2 нүкталарын оламыз. Ньютонын III-көзинешта ассоци бу нүкталар бир-бирінде модуллари жиһатидан тен булады да бир түрінде олар тескари момента ишнегінде күч билди тасыр киляды. M_1 нүктеге M_2 нүктеге F күч билди тасыр этса, M_2 нүктеге жа M_1 нүктеге $\bar{F}'$ күч билди тасыр киляды.

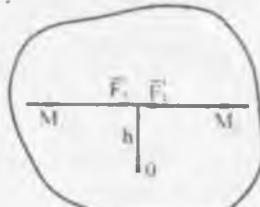
$$\begin{aligned} F_1 &= F'_2; F_2 = -F'_1; \\ F_1 + F'_1 &= 0; \end{aligned} \quad (249)$$

(249) ни системадағы ҳар бір нүкта учун ёзіб құшиб чықсак күйидеги хосила булады:

$$\sum F_i = 0, \quad i=1,2,\dots,n \quad (250)$$

II - Хосса: Системадағы барча ички күчларининг иштөрій нүктеге скинукка ишбатан олинған моменттаринин иштесін полға тен.

Ички күчлардан 0 нүктеге ишбатан момент олсан (148-расм).

148-расм.

$$\begin{aligned} m_k(E^*) &= E^* h \\ m_k(E_*) &= E h - E^* h \\ m_k(E) &= m(E) = 0 \end{aligned} \quad (231)$$

(231)-ниң хар бир нүктөгө үчүн едиң жетма жағдайында күнделік жоспар берилады.

$$\sum m_k(E_k) = 0, \quad k = 1, 2, \dots, n \quad (252)$$

Бу жоспарлардан ички күчлөр узаро мұвозанатланады деган үзүлесіт көзлиң мүмкін әмбес, чунки ички күчлөр системадағы хар бир жиһемді күнделік демек ички күчлөр таьсирида система дағы жиһемдер бир-біргітта ишсебаптың қарқат қылады.

Системанинг массасы, массалар марказы ва уннан координаталари

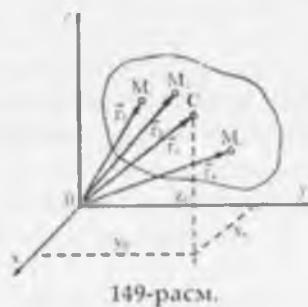
Системадағы нүктегеринин ёпты жиһемдеринең массалар ишенимдесінан системанинг массасы дейніледі.

$$M = m_1 + m_2 + \dots + m_n = \sum m_i \quad (253)$$

бұнда M - системанинг массасы, $m_1, m_2, \dots, m_n$ - системадағы нүктегеринин массасы.

Массалары $m_1, m_2, \dots, m_n$ га теңдік болған n га $M_1, M_2, \dots, M_n$ нүктегердән тұннап система берилған. $r_1, r_2, \dots, r_n$ шу нүктегеринин да шус-векторлары буласын (148-расм). Вашияттың r - радиус-векторы билан анықланадынан геометрик С нүктеге системанинг массалар марказын сыйнигерия марказы дейнілады.

$$\vec{r} = \frac{\sum m_i \vec{r}_i}{M}, \quad k = 1, 2, \dots, n \quad (254)$$

149-расм.

(254) ни координата үкларына проекциялаймыз;

$$\begin{aligned}x_c &= \frac{\sum m_i x_i}{M} \\y_c &= \frac{\sum m_i y_i}{M} \\z_c &= \frac{\sum m_i z_i}{M}\end{aligned} \quad \kappa = 1, 2, \dots, n \quad (255)$$

бүнде x_0, y_0, z_0 -лар массалар марказинин координаталари билан тоңилади. Массалар маркази системадаи массаларниң жоілешінин гасырлайды. Агар система иккита нүктеден иборат болса, (255) күпіндегі тәсіл:

$$\begin{aligned}x_c &= \frac{m_1 x_1 + m_2 x_2}{m_1 + m_2} \\y_c &= \frac{m_1 y_1 + m_2 y_2}{m_1 + m_2} \\z_c &= \frac{m_1 z_1 + m_2 z_2}{m_1 + m_2}\end{aligned} \quad (256)$$

74-§. ҚАТТИҚ ЖИСМНИНГ ҮҚГА НИСБАТАН ИНЕРЦИЯ МОМЕНТИ ВА ИНЕРЦИЯ РАДИУСИ

Бизда z укінде массасы m та төңгілген M нүктесінде берілған бұлғын h -М нүктеден z укіла булатын масофа (150-рам).

Нүктаның массасы билан шу нүктеден z укіла булатын масофа квадраттын күштің масасына уқта нисбетан нүктаның инерция моменті депеп адады. $m h^2 \cdot M$ нүктаның z укіла нисбетан инерция моменті депеп адады.

150-расм.

Тәүриф: Жилемнин бирор уқта нисбетан инерция моменттеріндең барча нүктелеринин шу уқта нисбетан олиншан инерция моменттеринин шамасындағы тәсіл.

$$I_z = m_1 h_1^2 + m_2 h_2^2 + \dots + m_n h_n^2 = \sum m h^2 \quad (257)$$

Буда L жисемнің z үкім нисбатан инерция моменті. Инерция моменті жиындардың массаларинин жолдашыннан тақсифланып. Инерция моменті мұбдат сколяр көттегілек. Инерция моменттеринің улчы биражы $\vec{L}_I$. Система - нуктадаринин массаларының үккәші (нуктағы екі текисликтә) бұлагаты масофалар квадраттың күштігінен шынылдырылған сколяр көттегілек мөсравинде системаның үкімі (нуктағы екі текисликтә) нисбатан инерция моменті деңгелі. Нуктада нисбатан инерция моменті күштің күтбігі нисбатан инерция моменті деңгелі. Атар z үкім, 0 нуктада вә H текисликкә нисбатан системаның инерция моментінің L , L_H да L_0 болып белгілесе.

$$L_I = \sum m_i h_i^2, \quad L_H = \sum M_i h_i^2, \quad L_0 = \sum m_i h_i^2. \quad (257)$$

Формула урнаны бұлады. Бұда m_i система M_i нуктасыннан массасын, h_i - олардың M_i нуктадан z үкім, 0 нуктада вә H текисликкә бұланы масофаларын ифодалайды.

Жисемнің z үкім нисбатан инерция моменттерінің қындарын формула билан хисоблаш мүмкін.

$$J_z = m \cdot p_z. \quad (258)$$

Бұдан m - масса.

p -жисемнің инерция радиусы.

Жисемнің массасы тұнланған нуктадан z үкім, 0 нуктада вә масофалада инерция радиусы деңгелі.

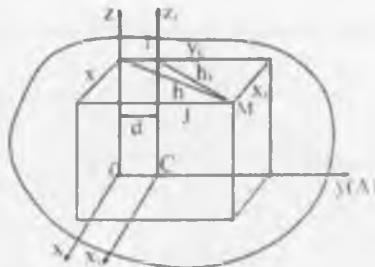
$$\rho_z = \frac{r}{\sqrt{m}}. \quad (259)$$

75-§. ПАРАЛЕЛ ҮКЛАРГА НИСБАТАН ИНЕРЦИЯ МОМЕНТИ ҲАҚИДАГИ ТЕОРЕМА

Жисемнің ҳар хил үкларға нисбатан инерция моменті ҳар хил бұлады.

z үкім, z_1 үкім үкларға нисбатан инерция моменттері қоюндағы тең

$$J_z = \sum m h_i^2, \quad J_{z_1} = \sum m h_i^2. \quad (260)$$

151-расм.

Жисм берилған бұлсии. Жисмдә иштегеріні *M* нүктаны оламиз (151-расм).

Жисмнинг массалар марказини координатага бөши килиб оламиз. $z_1 \parallel z$ үкіма $x_1 \parallel x$ бұлсии. x, y, z ж. M нүктаны xyz системадағы координаталары. Бу координаталар орасындағы бөгләшіпшиң қышындағына өзәмиз.

$$x = x_1; \quad y = d + y_1 \quad \text{бундан} \quad y_1 = y - d$$

h жа h_1 лар *M* нүктелден z ва z_1 үкларнанча бұлган масофалар.

Расмдан $h^2 = r^2 + v^2$, $h_1^2 = r^2 + v_1^2$ күйматаларини құйсак

$$h^2 = v^2 + (y - d)^2 = x^2 + y^2 - 2dy + d^2 = h^2 - 2dy + d^2 \quad (261)$$

$$I_z = \sum m h^2 \quad (262)$$

(261) и (262) га құяды. У холда

$$I_z = \sum m(h^2 - 2dy + d^2) = \sum mh^2 - 2d \sum my + d^2 \sum m$$

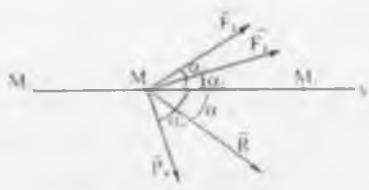
$\sum m d^2 = I_z$ жисмни z үкіма инебатан инерция моменттерини $\sum m = M$ жисмнини массасы.

C нүкта координатада бөши бултандындын учун ушін координатасы полға тенг булады.

$$I_z = 0 \quad I_{x_1} = \sum_M my \quad \sum m = M \quad \sum my = 0; \quad I_{x_1} = I + Md^2 \quad (263)$$

(263) формула нааралле үкларға инебатан инерция моменттерини хакидалын ифодалайды.

Теорема: Жисмнинг массалар марказидан үтүнни үкіта нааралле бултандырғанда инебатан инерция моменттерини массалар марказидан үтүнни үкіта инебатан хисобланған инерция моменттерини билди жисм массасынан үкілар оралғанда квадраттын күнделімдесінде.

156-расм.

Төң таъсир этувчи күч

$$R = F_1 + F_2 + \dots + F_n \quad (273)$$

(273) иш иккала қисмни М₀М₁ нүктедан утсан түрги чизикка проекциялаймиз.

$$R \cos \alpha = F_1 \cos \alpha_1 + F_2 \cos \alpha_2 + \dots + F_n \cos \alpha_n \quad (274)$$

(274) иш иккала қисмни S пүлга күнайтирамиз

$$R \cdot S \cos \alpha = F_1 S \cos \alpha_1 + F_2 S \cos \alpha_2 + \dots + F_n S \cos \alpha_n \cdot S$$

$$R \cdot S \cos \alpha = A, \quad F_1 S \cos \alpha_1 = A_1$$

$$F_2 S \cos \alpha_2 = A_2, \dots, F_n S \cos \alpha_n = A_n$$

$$A = A_1 + A_2 + \dots + A_n \quad (275)$$

81-§. КУЧ ЭЛЕМЕНТАР ИШИННИГ АНАЛИТИК ИФОДАСИ

Куч элементар ишининг аналитик ифодасини аниқлаймиз.

Буниг учун F кучини ташкил этувчиларга ажратамиз (157-расм).

F_x, F_y, F_z - F кучини ташкил этувчилари.

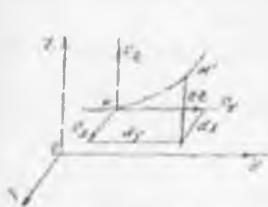
Элементар MM салжини MM=dS координата уклари буйлаб ишназдан М нүкта dx, dy, dz салжинларининг ишинидисина тенг. Шунини учун F кучинин dS салжинидаги бажартган ишни ташкил этувчилари F_x, F_y, F_z ларининг dx, dy, dz салжинидаги бажартган ишларининг ишинидисига тенг будади. dx салжини факат $F_x dx$ га тенг. dy, dz салжинидаги F_y, F_z кучларинини бажартган ишни күнидатича ёзмиз $F_y dy, F_z dz$

Кучни элементар иши күнидати формула билан топлади (157-расм).

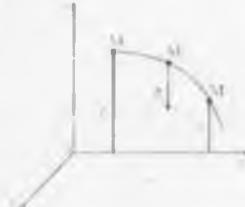
$$dA = F_x dx + F_y dy + F_z dz \quad (276)$$

Бу формула кучини элементар ишининг аналитик ифодасини беради. Кучини М₀М₁ нүрдаги бажартган ишни элементар ишидан олинган интегралга тенг.

$$T = \int_{\Omega} T_i \, dv \quad \rightarrow \quad T = \int_{\Omega} (T_x \, dx + T_y \, dy + T_z \, dz) \quad (277)$$

157-расм.

158-расм.

Оғырлук күчинин бажартған иші.

Оғырлыш P та іеш булаган M нүктә М₀дан M_1 тача келсін. P оғырлук күчини M_0M_1 шаралатын бажартған ишінің хисоблаштырылған формуласы (158-расм).

P күчинин координатта үкәрілділік проекциясы $x=0, y=0, z=-P$. P күчинин M_0M_1 шаралатын иші, (277) формуласы куралады.

$$A = \int_{M_1}^{M_0} P_k \, dz = -P \int_{z_0}^{z_1} (Z - PZ) \frac{dZ}{Z} = -PZ \frac{Z}{Z_1} = -P(z_1 - z_0) = P(z_0 - Z) = zPh$$

$$A = P(z_0 - z_1) = zPh \quad I = zPh$$

Бұнда $z = -z_1 = h$

h - M нүктесінің вертикал бүйірінде жорған нүктесі. Атап $z > z_1$ бұлса M нүктә юкоридан насташа тұнады, иш эса мұсбада бұлалады.

Атап $z < z_1$ бұлса M нүктә юкорига күтарилады, иш эса мәнфиін бұлалады.

$$A = zPh \quad (278)$$

(278) билан оғырлук күчинин бажартған иші төннілады. Оғырлук күчинин бажартған иші илюс ва минус инкораси билан олинған күч мәндеринин вертикал бүйірінде салжыннан күнайтасыға тен.

82-§. ЭЛАСТИКЛИК КУЧИННИҢ БАЖАРГАН ИШІ

Пружинадан реакция күчинин ишінің хисоблаштырылған формуласы. Бұнда бир чиң мақкамаланған пружина берилді. r - пружинаның реакция күчи еки эластик шек күчі. Пружина $\hbar$ масофатынанда r - күчинин бажартған ишінің төнні көркем.

Бүннің учун M нүктесінің координатта болып деб күчинин нүктелерінің координаттарын (159-расм).

$F = cx$: бұнда c – пружинаниң бикрлігі, x – пружинаның ұзындығының екінші спектралықи, $\bar{F}$ – күшинниң координатасының проекциясы.

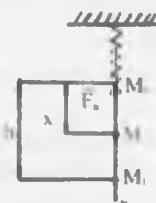
$$x = -F \quad Y=0 \quad Z=0$$

Екүшинші h – масофаданының (277) формулалага кура.

$$\int_{-h}^h (-F) dx = -cx dx = c \int x dx = -\frac{cx^2}{2} \Big|_{-h}^h = -\frac{ch^2}{2}.$$

$$A = -\frac{ch^2}{2} \quad (279)$$

Бұз формула билан әластикалық күшинниң бажартған иши төннелди.

159-расм.

83-§. ҚҰЗГАЛМАС ҮК АТРОФИДА АЙЛАНМА ҲАРАКАТЫ КИЛУВЧИ ЖИСМГА ҚҰЙИЛГАН КУЧНИҢ ИШІ ВА ҚҰВВАТИ

Агар жисм $F, F_1, \dots, F_n$ күчлар системасы тақсирида құзгалмас з үки атрофидада айланма ҳаракатда бұлса, күгбии айланыш үқіда оламыз; нағижада $dr = 0$ ҳамда бурчак тезілік пұнаратан OP ва з үклари үстіма-үсті түшади (160-расм). Биностарин, күрилаёттан холда

$$dI = M \cdot d\phi \quad (280.1)$$

формула урындан өтеди, яғни құзгалмас үк атрофидада айланма ҳаракаты килувчи жисмдегі тақсир этүвчи күчлар системасының элементар иши мәзкур үқіга нисбатан күчлар бөш моменттериниң жисм үк атрофидада айланғанда элементтер күчишдеги ишиңа тең.

Бұз холда күчлар системасының құвваты

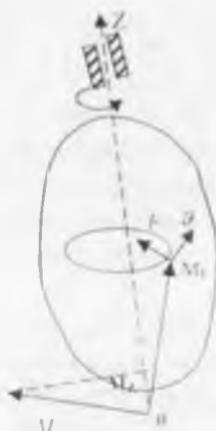
$$N = M \frac{d\phi}{dt} = M \cdot \omega \quad (280.2)$$

чекли айланма күчишдеги ишиңа эса,

$$I = \int M \cdot dm$$

(280.3)

формулалар ердамида анықланади.

160-расм.

84-§. АБСОЛЮТ ҚАТТИК ЖИСМДАГИ ИЧКИ КУЧЛАР ИШЛАР ЙИФИНДИСИНИНГ НОЛГА ТЕНГЛИГИ

Абсолют қаттик жисмин даңқанда сипатташында иш жисмдеги ичкі күчлар ишләр иштесиси нолга тенглilikни ишбот килинүү керак.

Бизде ν да нүктадан тузылган абсолют қаттик жисем берилгандай болуисти. Шу жисмде иштеперий M_1 ва M_2 нүкталарин оламиз (161-расм)

V_1 ва V_2 M_1 ва M_2 нүкталаринин өзөншеси.

Тезлик модули.

$$V_1 = \frac{dS_1}{dt}, V_2 = \frac{dS_2}{dt} \quad (281)$$

V_1 ва V_2 тезликкларинин M_1 ва M_2 нүкталардан утган түгри чизикшадаги проекцияси узаро тен түрдү.

$$V_1 \cos \alpha_1 = V_2 \cos \alpha_2 \quad \text{еки}$$

$$\frac{dS_1}{dt} \cos \alpha_1 = \frac{dS_2}{dt} \cos \alpha_2$$

$$dS_1 \cos \alpha_1 = dS_2 \cos \alpha_2$$

$$dS_1 \cos \alpha_1 = dS_2 \cos \alpha_2 = 0$$

Mиңда **M** нүктәләртә бир-биргә мөддәләрнә жиһатлады. Генә булдан да бир түрги чызик бүтәнән тәскәри төмөнкө шундайни:

$$F_1' = F_2'$$

F_1', F_2' күчләрдин dS_1 ва dS_2 масофага сипжиталанып бажартынынни төнамиз.

$$dA = F_1'dS \cos\alpha$$

$$dA_2' = F_2'dS_2 \cos(180 - \alpha) = -F_2'dS_2 \cos\alpha,$$

Күчтарниң элементтар ишләрниң күшамиз.

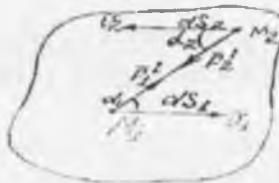
$$\begin{aligned} dA_1' + dA_2' &= F_1'dS_1 \cos\alpha_1 + F_2'dS_2 \cos\alpha \\ &= F_2'(dS_1 \cos\alpha_1 - dS_2 \cos\alpha_2) = 0 \end{aligned} \quad (282)$$

$$dA_1' + dA_2' = 0$$

Бу формулаты системадати хар бир нүктә үчүн ёнб ҳадмалы күшиб чыкмаз. (282) ни интеграллаймиз.

(282) ни интеграллаб, қўйидагини ёзамиз:

$$\sum dA_k' = 0 \quad \sum A_k' = 0 \quad k = 1, 2, \dots, n \quad (283)$$

161-расм.

ТАКРОРЛАШ ҮЧҮН САВОЛЛАР.

1. Күчиниң элементлар иши канды формулада билди төнилди?
2. Күчиниң элементтар иши аналитик ифодасини ёзинг?
3. Күчиниң чекли нүлдә бажартынын кандай ифодаланады?
4. Күвват нима?
5. Төңг таъсир этүвчи күчиниң иши түрлесидати теорема нимадан иборат?
6. Оғыраңк күчини бажартынын нимага төңг булады?
7. Эластиклек күчини бажартынын нимага төңг булады?
8. Ишкәләнеш күчиниң бажартынын нимага төңг булады?

9. Күтілімас үк атрофіда айлануучы жиынта күнніктан күчни бажарған шың кандай топылады?
10. Қувват кандай топылады?

85-§. НУКТА ВА СИСТЕМАНИН КИНЕТИК ЭНЕРГИЯСЫ

Нукта массасы билан өзлик квадраттың күнніктесінин ярмінда нуктанин кинетик энергиясы деп позады.

m.v²

²

Системанин кинетик энергиясы шу системадағы барча нукталар кинетик энергияларинин алгебраның йигіндисінде төтті болады.

$$T = \frac{m_1 v_1^2}{2} + \frac{m_2 v_2^2 + \dots + m_n v_n^2}{2} = \sum \frac{m_k v_k^2}{2}$$

$$T = \sum \frac{m_k v_k^2}{2}, \quad k = 1, 2, \dots, n$$

Бұнда T системанин кинетик энергиясы.

Система бир нешта қаттық жиындан иборат болса, системани кинетик энергиясы шу қаттық жиындар кинетик энергиялари йигіндисінде төтті болады.

$$T = T_1 + T_2 + T_3 + \dots + T_n \quad (284)$$

Кинетик энергияның бірліктері кгм, гм, нм

Система кинетик энергиясынин ишаралама айланма харакатларини тавсифлады.

Көніга теоремасы

Системанин кинетик энергиясынан массалар марказыннан кинетик энергиясы билан шу марказда ишбатан система бажарған харакаты кинетик энергиясінин йигіндисінде төтті.

$$T = \frac{m_1 v_1^2}{2} + T_c \quad (285)$$

Бұнда $\left(\frac{m_1}{2}\right)$ -система массалар марказыннан кинетик энергияси.

Vc -массалар марказыннан өзлиги

Tc - массалар марказында ишбатан система бажарған харакатыннан кинетик энергияси.

$$F = \text{const} \quad \text{да жа} \quad S = \int_0^t F dt = F t_1 \quad \text{бұлады.} \quad (297)$$

Бұнда F - $\vec{F}$ күчінің жисемтә таъсир этап вакты.

(297) ны координаталардың проекцияларынан

$$\begin{aligned} S_x &= F_x \cdot t \\ S_y &= F_y \cdot t \\ S_z &= F_z \cdot t \end{aligned} \quad (298)$$

Бұнда F_x, F_y, F_z - $\vec{F}$ күчінің x, y, z укілардаги проекциялары.

Күч ишмүлесінин мөктори қойылады формулада

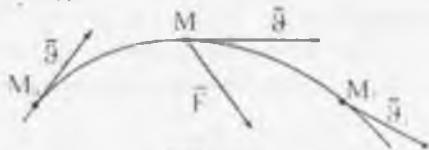
$$S = \sqrt{S_x^2 + S_y^2 + S_z^2} \quad (299)$$

90-§. НУКТА ХАРАКАТ МИҚДОРИНИНГ ЫЗГАРИШИ ХАҚИДАГИ ТЕОРЕМА

M нүктасы $\vec{F}$ күчи таъсирида харакатлашып, M_0 дан M_1 тача келсін (168-расм). Нукта динамикасыннан асосий тенгламасыннан ёзамиз.

$$\begin{aligned} m\ddot{\vec{r}} &= \vec{F} \\ m \frac{d\vec{r}}{dt} &= \vec{F}; \quad \frac{d(m\vec{r})}{dt} = \vec{F} \end{aligned} \quad (300)$$

(300) - формула дифференциал қуриншілдегі нукта харакат мөкторинин үзгариши хәқидағы теореманы ифодалайды: Нукта харакат мөкдоридан вакт бүйінша олиштан ҳосил шу нуктадеги таъсир әзүвчи күнде тенг бўлади.

168-расм.

(300)-формулалын интегралаймиз.

$$d(m\vec{r}) = \vec{F} dt.$$

$$\int d(m\vec{r}) = \int \vec{F} dt.$$

$$m\vec{r} = \vec{S} \quad \text{екеу} \quad m\vec{r}_0 - m\vec{r}_1 = \vec{S} \quad (301)$$

(301)-формула интеграл күрнешіндегі нүктә харакат міндеринин үзгариши хакидағы теореманы ифодалайды. Нүктә харакат міндеринин бирор вакт ічидегі үзгаришин нүктәтә таңсир этувчи күштер шу вактада тұла импульсша тен болады. (301) формулалың координатта үклардан проекцияламын:

$$\begin{aligned} m\vec{F}_{1x} - m\vec{F}_{1z} &= S_x; \\ m\vec{F}_{1y} - m\vec{F}_{1z} &= S_y; \\ m\vec{F}_{1x} - m\vec{F}_{1y} &= S_z; \end{aligned} \quad (302)$$

Демек, нүктә харакат міндерининг координатта уки буйнайча чекли вакт ічидегі үзгариши шу вакт ічидегі нүктәтә таңсир этувчи күч импульсшыны мазкур үқтәдеги проекциялары тен.

91-§. СИСТЕМА ХАРАКАТ МИНДЕРИНИҢ ҮЗГАРИШИ ХАҚИДАГИ ТЕОРЕМА

Системадаги иктиерий M_k нүктә учун дифференциал шақладын нүктә харакат міндерининг үзгариши хакидағы теореманы ёзамина.

(300) – формуладан.

$$\frac{d}{dt}(m_k \vec{V}_k) = \vec{F}_k + \vec{F}_e \quad (303)$$

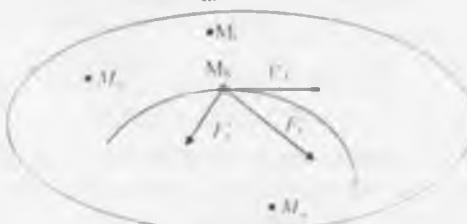
Бұнда $\vec{F}_k$ және $\vec{F}_e$ – M_k нүктә құйылған ташки ва ички күчлар. (303) – формулалың системадаги ҳар бир нүкталар учун ёзиб ҳадма-хал құшамиз; (169-расм).

$$\frac{d}{dt}(\sum m_i \vec{V}_i) = \sum \vec{F}_i + \sum \vec{F}_e \quad i = 1, 2, \dots, n \quad (304)$$

Бұнда $\sum m_i \vec{V}_i = Q$ -системаның харакат міндері.

$\sum \vec{F}_i = \vec{R}$ – $\vec{R}$ -ташки күчлар бөші вектори. Ички күчлар хосасына кура $\sum \vec{F}_e = \vec{0}$ – нағында (304) иш күйидегінде ёзип мүмкін.

$$\frac{d\vec{Q}}{dt} = \vec{R} \quad (305)$$

169-расм.

(305) ның декарт координатта үкларита проекциялаб, система ҳаракат міндеринин үзілімінің хәсілдегі теореманы скляр үзілімніңда өз аны:

$$\begin{aligned}\frac{dQ_1}{dt} &= R_{11}, \\ \frac{dQ_2}{dt} &= R_{22}, \\ \frac{dQ_3}{dt} &= R_{33}.\end{aligned}\quad (306)$$

Система ҳаракат міндеринин бирор үкіметтің проекциясыдан вакыт буйніча олинған ҳосиша, системада таъсир этувчи тапқын күчлар болші векторинин шу үкіметтің проекциясына тең.

Система ҳаракат міндеринин чеккін вакыт ішіндегі үзілімнің анықланып үзілімнің (305) ның dt та күндеғіннің интегралданысы:

$$\frac{dQ}{dt} = R \cdot dQ = R \cdot dt, \int dQ = \int R dt \Rightarrow S - \bar{Q} - Q = S \quad (307)$$

Бұнда Q - системаниң бөйләнігінің вакыттады ҳаракат міндері.

Q - системаниң t вакыттады ҳаракат міндері, $S = \int R dt$ - вакыт ішіндегі системада таъсир этувчи күчлар болші векторинің импульсі.

(307) формула интеграл шамкадагы система ҳаракат міндеринин үзілімнің хәсілдегі теореманы иғодалайды: Система ҳаракат міндеринин шамкадагы система қыннан барча тапқын күчлар болші векторинин шу вакыт ішіндегі импульсина тең. (307) ны координатта үкларита проекциялайтын.

$$Q_{11} - Q_{11} = S_1, \quad Q_{22} - Q_{22} = S_2, \quad Q_{33} - Q_{33} = S_3 \quad (308)$$

Бұнда S_1, S_2, S_3 - сүт импульснің проекциялары. Несоң кипшіктан теоремадан күніндегі нағыздалар көлиб чыкауды.

1) Агар тапқын күчлар болші вектори $R = \theta$ та тең болса, системаниң ҳаракат міндері ғылармас болады.

$$\frac{dQ}{dt} = 0, dQ = 0, \int dQ = 0 \quad Q = \text{const}$$

2) Агар система қыннан тапқын күчлар болші векторинин бирор үкіметтің масалан Ox үкіметтің проекциясы нолда тең болса, система ҳаракат міндеринин шу үкіметтің проекциясы үзармайды.

$$R_{xx} = 0$$

у холда (306)-дан

$$Q_x = \text{const}$$

Бу патшалар система ҳаракат мүқдоринин сакланып жеткелгенде көнүнгі ифодалады. Демек, системаниң ҳаракат мүқдориниң ишкі күчлар узарырмайды.

ТАКРОРЛАШ УЧУН САВОДЛАР.

1. Нүктаның ҳаракат мүқдори нима?
2. Күннен элементар импульс нима?
3. Элементар импульс кандай нұнайтады?
4. Күннен тұла импульс кандай тошилады?
5. Күч импульсінин координатасынан проекциясы кандай тошилады?
6. Нүктә ҳаракат мүқдори түрлісінде теорема ишмадан иборат?
7. Нүктә ҳаракат мүқдоринин сакланып көнүнгі анығы?
8. Системаниң ҳаракат мүқдори деб ишмекте айттылады?
9. Системаниң ҳаракат мүқдори түрлісінде теорема ишмадан иборат.
10. Системаниң ҳаракат мүқдори кандай ҳолларда сакланады?

92-§. СИСТЕМА МАССАЛАР МАРКАЗИНЫ ҲАРАКАТИ ҲАҚИДАГИ ТЕОРЕМА

Системаниң ҳаракат мүқдори құйылатында тен:

$$\bar{Q} = m \cdot \bar{I} \quad (309)$$

Системаниң ҳаракат мүқдориниң үзарынан ҳақидағы формулалың әлемдегі:

$$\frac{dQ}{dt} = R \quad (310)$$

Бұл ерда $R = \sum F$ - система нүкталарындағы тасыр әтувнің тапкин күшларинин бөлшектес векторы.

(309) және (310) да құйиңді қосында оламиз:

$$M \frac{d\bar{I}}{dt} = R \cdot \frac{d\bar{I}}{dt} + \bar{I}, \quad M \bar{I} = R \bar{I} \quad (311)$$

Бұл ерда $M = \sum m$ - система массалар марказинин тегіліншілігі.

(311)-формулада система массалар марказинин ҳаракати ҳақидағы теореманы ифодалайды: система массалар марказы, массасы бүтін система массасында тен болғанда за система нүкталарында тасыр әтувнің

барча ташқи күчлариниң бөшін вектори таъсиридеги мөлшерінің нүкте кабын харакетланади.

(311) нұқтаның координаталықтарынан проекциялаймыз:

$$\begin{aligned} mW_{x_1} &= R_x; \\ mW_{y_1} &= R_y; \\ mW_{z_1} &= R_z; \end{aligned} \quad (312)$$

Бұнда $R_x, R_y, R_z = R$ – бөшін векторинин координаталықтарынан проекциялары.

$$W_{x_1} = \frac{d^2 y_1}{dt^2} = \ddot{X}_1; \quad W_{y_1} = \frac{d^2 z_1}{dt^2} = \ddot{Y}_1; \quad W_{z_1} = \frac{d^2 x_1}{dt^2} = \ddot{Z}_1; \quad (313)$$

Бұнда x_1, y_1, z_1 – массалар марказинин координаталары. (313) ни (312) га құяды, у ҳолда

$$\begin{aligned} m\ddot{x}_1 &= R_x; \\ m\ddot{y}_1 &= R_y; \\ m\ddot{z}_1 &= R_z; \end{aligned} \quad (314)$$

(314)-формула массалар маркази харакетини дифференциал тәнгламаларини ифодалаппі. Исбот қилинған теоремадан күйидеги нәтижаларни оламыз:

1. Фараз қилайлық, системага таъсир этувчи ташқи күчлариниң бөшін вектори полға тәнг бұлсаны:

$$R' = \sum \vec{F}_k = 0$$

У ҳолда $\frac{d}{dt} \frac{R'}{m} = 0$ – булиб,

$$V_C = \text{const}$$

бұлшының курамыз. Янын система нүкталарына таъсир этувши күчлариниң бөшін вектори полға тәнг бұлса, системаның массалар марказы түртінчиликке таң үшіншінде харакет қилади.

Алар массалар маркази бөлшектің нағыдағы түнч ҳолатда бұлса, у ҳолда $v = 0$ – булиб, системаның массалар маркази кейинчалик хам құзғалмасдан қолады.

$$r = \text{const}$$

2. Фараз қилайлық, системага таъсир этувши ташқи күчлариниң бөшін вектори полдан фарқын булиб, уншын біророндуктарын проекцияларын полға тәнг бұлсаны:

$$R'_1 = X' = 0.$$

У ҳолда (314)-тәнгламаларини бірнешесінде

$$\begin{aligned} \dot{x}_i &= 0 \\ x_i &= const \end{aligned}$$

келіп чыкады.

Демек, системада таңсир этүүнү ташки күчлөрдүн бирор уздагы проекциялариниң шинийдеси нола тен болса, система массалар марказын төзүлигинин шу уздагы проекциясы ушармас булады. Хүсусан, аттар бойнаданың наимда $x_i = 0$ болса, системаниң ҳаракаты давомиды $v_i = 0$ булады, янын бу холда система массалар марказынин координатасы x_i ушарманай қолады:

$$x_i = x_{i_0} = const$$

Олшанан шатижалар система массалар марказын ҳаракатинин сақланыш конунын ифодаланады. Демек массалар марказының ташки күчлөр ҳаракатта көлтирады. Ишкү күчлөр жа ҳаракатта көлтира алмайды.

ТАКРОРЛАШ УЧУН САВОЛЛАР

1. Нүктаниң ҳаракат мөкдори нимаға тен болады?
2. Системаниң ҳаракат мөкдориниң таърифланы?
3. Дифференциал шақыдагы система ҳаракат мөкдоринин ўзгарыши ҳақидағы теореманың ёзинг?
4. Ташки күчлөр бөш вектори нима?
5. Ташки күчлөр бөш векторинин проекциястарын айттын?
6. Системаниң массасы нимаға тен болады?
7. Системаниң массалар марказынин координаталари қайси формула билинген болады?
8. Системаниң ҳаракат мөкдори үшин массалар марказынин тезлигі орқали қандай ифодаланады?
9. Система массалар марказынин ҳаракаты ҳақидағы теореманы таърифлани?
10. Система массалар марказын ҳаракатинин сақланыш конунын айттын?

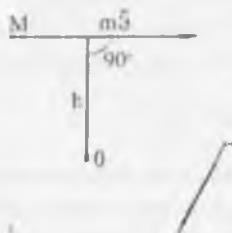
93-Б. МАРКАЗЫ ВА УКҚА НИСБАТАН НҮКТА ҲАРАКАТ МИКДОРИННИҢ МОМЕНТИ

Нүкта ҳаракат мөкдори вектор катталик булганын үшүнгү бирор марказга ва укқа нисбатан моментиниң аниқласы мүмкүн. Күншиси

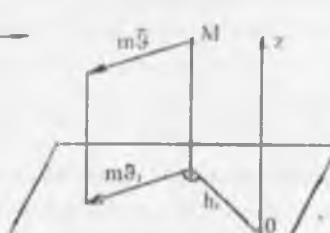
марказға ва үкіга нисбатан моменти қандай топылса, ҳаракат міндеоринин моменті ҳам шуідай топылади.

Нұкта ҳаракат міндеорининг О – марказға нисбатан моменті қүйіндегі тәсіл:

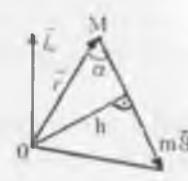
$$I_z = m \bar{r} h, I_0 = m_0 (m \bar{V}_1) \quad (315)$$

170-расм.

171-расм.

172-расм.

z үкіга нисбатан моменгі олсаң;

$$\begin{aligned} I_z &= m_0 (m \bar{V}_1) = h_1 m V_1 \\ I_0 &= h_1 m V_1 \end{aligned} \quad (316)$$

Бұнда I_z - нұкта ҳаракат міндеорининг z үкіга нисбатан моменті.

Бірор О марказға нисбатан олинған нұкта ҳаракат міндеоринин моменті шу марказға қүйінған вектор бўлади. (172 -расм) дан

$$\frac{h}{r} = \sin \alpha, \quad h = r \sin \alpha;$$

$$I_0 = h m \bar{V}_1 = r \sin \alpha m v,$$

$$I_0 = h m v \sin \alpha$$

$$(317)$$

(317) ин үнг томоннан вектор күнайтманинн модули бўлади.

$$I_0 = [r \cdot m \bar{g}] \quad (318)$$

(318) - вектор күнайтма қүйіндегі таърифланади: бірор О марказға нисбатан олинған ҳаракат міндеоринин моменті шу марказға қүйінған вектор кагиталық бўлиб, нұктанынн радиус - вектори билан шу нұкта ҳаракат міндеоринин вектор күнайтмасига тән.

$\bar{I}_0$ - вектори θ нұкта ва $m \bar{v}$ вектордан үтказилған учбуричак текислигита перпендикуляр йўналған бўлади

94-§. МАРКАЗГА ВА ҮҚГА НИСБАТАН СИСТЕМА КИНЕТИК МОМЕНТИ

Системанин бирор марказга нисбатан кинетик моменти системаданы барча нүкталар харакат мөкторинин шу марказда нисбатан олинган моментларинин геометрик түшнүйдсига тен.

$$L_0 = m_0(m_1 \vec{\vartheta}_1) + m_0(m_2 \vec{\vartheta}_2) + \dots + m_0(m_n \vec{\vartheta}_n)$$

$$= m_0(m_k \vec{\vartheta}_k). \quad L_0 = \sum_{k=1}^n m_k(m_k \vec{\vartheta}_k) \quad k = 1 \dots n \quad (319)$$

Бу ерда L_0 - системанин марказга нисбатан кинетик моменти.

Системанин бирор үккә нисбатан кинетик моменти шу үккә нисбатан системадаги нүкталар харакат мөкторлар моментларинин түшнүйдсига тен.

$$L_x = m_1(m_1 \vec{v}_1) + m_2(m_2 \vec{v}_2) + \dots + m_n(m_n \vec{v}_n);$$

$$L_y = \sum m_k(m_k \vec{v}_k);$$

$$L_z = \sum m_k(m_k \vec{v}_k);$$

$$L_r = \sum m_k(m_k \vec{v}_k); \quad (320)$$

Бунда L_x, L_y, L_z - системанин x, y, z , үкларыга нисбатан кинетик моменттер.

95-§. ҚҰЗҒАЛМАС ҮҚ АТРОФИДА АЙЛАНУВЧИ ҚАТТИК ЖИСМНИНГ КИНЕТИК МОМЕНТИ

Құзғалмас з үки атрофида ω бурчак өзимеги билан айланыётган абсолют-қаттик жисм берилған. Шу жисмнинг айланыш үкігі нисбатан кинетик моменти ёки харакат мөкторинин болші моменттін хисобланып тоғыз бүлсін. Жисмдеги система деб қарағынан. Жисмдан иккіншій М_z нүктесінде олады (173-расм). Бу нүктедегі өзимеги $D_k = \omega \cdot h_k$ та тен. Нүкта харакат мөкторинин з үкігі нисбатан моменти:

$$m_k(m_k \vec{v}_k) = h_k \cdot m_k \cdot \vec{l}_k = \omega \cdot m_k \cdot h_k^2$$

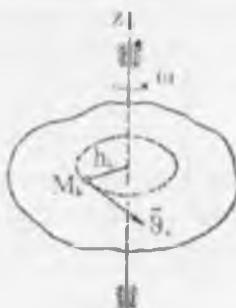
$$l_{z_k} = \sum m_k(m_k \vec{v}_k) = \sum \omega m_k h_k^2$$

$$\omega \sum m_k h_k^2 = \omega \cdot l_{z_k}$$

$$L_Z = l_{Z_k} \cdot \omega \quad (321)$$

(321)-формула билан жисмнинг з үкігі нисбатан кинетик моменти топылады.

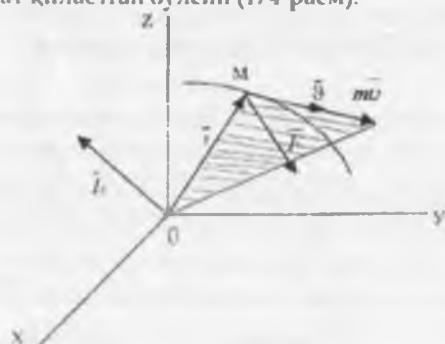
Бу ерде $I_0 = \sum m_i h_i^2$ - жиыннин x үкта тиебатан инерция моменті. Демек, күзгілмас үк атографидә аналитулық жиыннин кинетик моменті мазкур үкта тиебатан инерция моменті білдір бүрчак гелишинин күштің масштабын тен.

173-расм.

96-§. НҮКТА ХАРАКАТ МИКДОРИ МОМЕНТИНИҢ ҮЗГАРИШЫ ҲАҚИДАГИ ТЕОРЕМА

M нүктегі $\vec{F}$ күчи таъсирида күзгілмас $Oxyz$ координаталар системасында харакат қылаёттап дүлсін (174-расм).

174-расм.

Нүктегі харакат микдоринин θ нүктегі тиебатан моменті

$$I = [r \cdot m\bar{v}] \quad \text{булады.} \quad (322)$$

Теоремадан исбеттір көлиш үчүн (322)-шын иккап да томонидан вакт бүйінша қосыла оламиз:

$$\begin{aligned}\frac{d\bar{F}}{dt} &= \left[\frac{dr}{dt} m_1 \right] + \left[r \frac{d(m_1)}{dt} \right] \\ \frac{d(m_1 \bar{F})}{dt} &= \bar{F} \cdot \frac{dr}{dt} + r \cdot \frac{d(m_1)}{dt} \\ \left[\frac{d\bar{F}}{dt} m_1 \right] &= \left[\frac{d(m_1 \bar{F})}{dt} \right] + r\end{aligned}$$

$\bar{r}$ және m_1 векторлар бир түрли чиңлик бүнделаб нұсандынанғы үчүн үлдер орасындағы бүрчак полтағы.

(322) ши күйіндегіча езамиз.

$$\frac{d\bar{F}_0}{dt} = \left[\bar{r} \cdot \bar{F} \right] \text{ еки } \frac{d\bar{F}}{dt} = m_1(\bar{F}); \quad (323)$$

Буында $\bar{m}_1(\bar{F}) = [\bar{r} \cdot \bar{F}]$ - $\bar{r}$ күшини O нүктеге ишбатан моментti

(323) - формула нүкте харакат мөктори моментинин үзгариши ҳақидағы теореманы ифодалайды: молдин нүкте харакат мөкторинин бирор құзғалмас марказға ишбатан моментидан вакт буйінча олинған ҳосиша нүктеге таъсири әтувчин күшинни шу марказға ишбатан моментина тені.

(323) - ши x, y, z үкларға проекцияльб күйіндегіларни оламиз:

$$\frac{dI_x}{dt} = m_1(\bar{F}), \quad \frac{dI_y}{dt} = m_1(\bar{F}), \quad \frac{dI_z}{dt} = m_1(\bar{F}) \quad (324)$$

Буында I_x, I_y, I_z - нүкталар харакат мөкторининг x, y, z үкларига ишбатан моментлары.

Ларға ишбатан моментлары.

(324)-формулалар нүкталар харакат мөкторининг координатта үкларига ишбатан моментлары үзгариши ҳақидағы теореманы ифодалайды: нүкте харакат мөкторинин бирор құзғалмас укса ишбатан моментидан вакт буйінча олинған ҳосиша нүктеге таъсири әтувчин күшинни шу укса ишбатан моментиге тені.

(324) - ши күйіндегіча езип мүмкін.

$$\frac{d}{dt} [\bar{m}_1(mv)] = m_1(\bar{F}) \quad (325)$$

97-§. СИСТЕМА КИНЕТИК МОМЕНТИНИН ҮЗГАРИШИ ҲАҚИДАГИ ТЕОРЕМА

$M_1, M_2, \dots, M_n$ нүкталардан туындан система берілған болады. (173-расм).

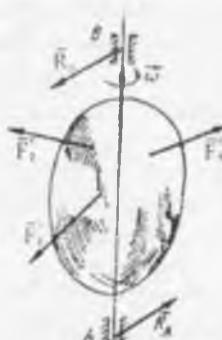
Системадағы иктиерин M_k нүктеге нүкте харакат мөктори моментинин үзгариши ҳақидағы теореманы табпик қыламыз.

ТАҚРОРЛАШ УЧУН САВОЛЛАР

1. Марқаңға иисбатан нүктә харакат міндеринің моменті қандай анықланады?
2. Үккә иисбатан нүктә харакат міндеринің моменті қандай анықланады?
3. Марқаңға ва шу марказдан үтгап үккә иисбатан нүктә харакат міндерінің моменттері орасыда қандай болғанын мавжуд?
4. Марқаңға иисбатан системаның кинетик моменті қандай анықланады?
5. Үккә иисбатан системаның кинетик моменті қандай анықланады? Улар орасыда қандай болғанын мавжуд?
6. Құндылмас үк атрофида анықланувчи каттық жисемнің кинетик моменті қандай анықланады? Қайси формула билемділікке тошилады?
7. Нүктә харакат міндерінің моменттерінің үзгариши ҳақидан теореманы таърифланған?
8. Система кинетик моменті үзгариши ҳақидаги теореманы таърифланған?
9. Системаның бирор марказға ва үккә иисбатан олинған кинетик моменті қачон үзгартмайды?

ОД-5 КАТТЫҚ ЖИСЕМНИҢ ҚҰЗГАЛМАСЫНЫҢ АРЫЛЫШЫНИНГ ДИФФЕРЕНЦИАЛ ТЕОРИЯСЫ

Каттық жисем құзгалмас з үкі атрофида $\bar{F}_1^*, \bar{F}_2^*, \dots, \bar{F}_n^*$ ташкы күчлар тасырында анықталған бўлсиз (176-расм).

176-расм.

V

Жисм харакатининг дифференциал тенгзасини келтириб чиқариш учун система кинетик моментини узариши хақидаги теоремадан фонддаламаимиз.

$$\frac{dI}{dt} = M \quad (332)$$

$$I = I_0 + \int M dt \quad (333)$$

Бууда, M -айлантирувчи момент;

(333)-ни (332)-га қўйиб вакт очинача ҳосил оламиз:

$$\begin{aligned} I &= I_0 + \int M dt = I_0 + J \cdot \varphi = M \cdot t \\ \varepsilon &= \frac{d\varphi}{dt} = \frac{d\varphi}{dt} \end{aligned} \quad (334)$$

бууда, ε - жисмини бурчак тезланиши; $J\varepsilon$ - жисмини зўқка нисбатан инерция моменти

(334)-га қатниж жисмини кузаламас ук атрофида айланма харакатининг дифференциал тенгзасини денингдаи

$$(334) \text{-формуладан} \quad \varepsilon = \frac{M}{J}$$

Агар $M = \text{const}$ булиб I шунг қиймати катта бўлса жисмини айланшини кичик бўлади. Агар I кичик бўлса, жисмини айланшини тезлашади. Жисмининг инерция моменти айланма харакат қилувчи жисмининг инерция учовидир.

(334) - тенгзамадан фойдаланиб иккита маса ёшли мумкин:

1. Агар айлантирувчи момент M берилган бўлса, жисм харакатининг тенгзасини топиш мумкин.

$$\varphi = f(t)$$

2. Агар жисм харакатининг тенгзасини берилган бўлса, жисмини айлантирувчи моментини топиш мумкин.

100-§. НУКТА УЧУН ДАЛАМБЕР ПРИНЦИПИИ. НУКТАНИ ИНЕРЦИЯ КУЧИ

Эркин будамаган M нуктага F - актив ва N - реакция кучлари таъсир килади (175-расм). Нукта динамикасини асосин тенгзасини ёзамиш

$$mll' - F - N = 0 \quad (335)$$

(335) ни $F = N = mll'$ га куришинида ёшиб,

$$F''' = -mll' \quad \text{нуктанин инерция кучи} \quad (336)$$

$$F + N + F''' = 0 \quad (337)$$

төңгіламасини оламиз.

Міңкор жиһатидан нүктанынг массасы билан ушинн тезләнешини күнайтын масига тен. Йұналишни тезләнешін векторига тескари бүлап күнің шертерінде күнің деңгеліді.

(337)-тәсілдік әркін бүлматан нүкта ушын Далямбер принципінің ифодалайды: актив күч ва боялаптын реакция күчи тағырауда харакатлануучы нүктеге хар оңда шертерінде күнің күйсік, бу күчлар уздар мувозалатлашады.

Далямбер принципінде ёрдамнан динамиканың биршінен масаласини енші мүмкін.

Динамика масалалариниң еншінде Далямбер принципінде, асосан номаълум реакция күчлариниң тоғишында фойдаланылады.

Алар нүкта этри чызықтың траектория бүйілаб иетекис харакатда булса, шертерінде күчи $\bar{F}'''$ траекторията утказылған уринма ва бош нормаллар бүйінша йүнәлдегендегі тәсілдерге ажрапылады (178-расм).

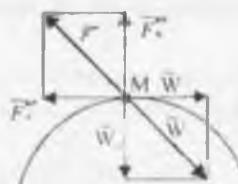
$$\bar{F}''' = \bar{F}_r''' + \bar{F}_n''' \quad (338)$$

Бұның, $\bar{F}_r'''$ ва $\bar{F}_n'''$ ларға мос равиннан нүктанын уринма ва нормал шертерінде күчлардың деңгеліді. Бу күчлар уринма ва нормал тезләнешілерге тескари йұналады,

$$\begin{aligned} \bar{F}_r''' &= -m\bar{W}, \\ \bar{F}_n''' &= m\bar{W}'_n \end{aligned} \quad (339)$$

177-расм.

178-расм.

Уринма ва нормал тезләнешілер $w_r = \frac{dV}{dt}$, $w_n = \frac{V^2}{R}$ формулаардан анықланышиның эзгибөргө олсак, нүктанын уринма ва нормал шертерінде күчлариниң модулын ушбу мүносабаларини оламиз

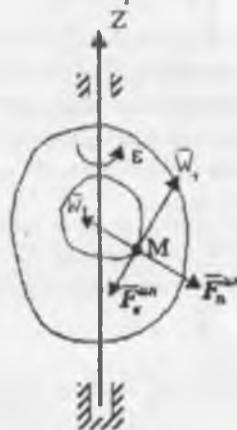
$$\bar{F}_r''' = m \frac{dV}{dt}, \quad \bar{F}_n''' = \frac{mV^2}{R} \quad (340)$$

Алар нүктаң түрли чызик буйнicha текис ҳаракатда буласа, $\bar{M} = 0$, $\bar{F}^{\text{ин}} = 0$ ва инерция күчи $\bar{F}$ – факат нормал ташкил этүвчидан иборат булади. Нүкта түрли чызик буйнicha потекис ҳаракатланғанда $\bar{M}_n = 0$ ва инерция күчи факат уринма ташкил этүвчидан иборат булади. Нүкта түрли чызиккиң текис ҳаракатланғанда $\bar{M} = 0$ булып, инерция күчи $\bar{F} = 0$ булади. Бу ерда r - траекториянынг ет里的ң радиусы.

Күнгілес атографида айланма ҳаракатдаги қатык жисм нүктасыннан тезләнешин уринма ва нормал тезләнештерден иборат булғанда учун мазкур нүктегиннен уринма ва нормал инерция күчләри мөр равишда уринма ва нормал инерция күчләри дейилади, хамда уларниң кийматы күйидеги формулалардан анықланади (179-расм):

$$I_t^{\text{ин}} = m \dot{h}, \quad F_n^{\text{ин}} = m \omega^2 h.$$

Бұнда h нүктадан айланған уқытация бүлған масофа, ω ва ϵ жисмнинң бүрчак тезлігінің ва бүрчак тезләнешиндерін.

179-расм.

101-§. МЕХЛНИК СИСТЕМА УЧУН ДАЛАМБЕР ПРИНЦИПИ

Системанинг ҳар бир M_k нүктасы учун Даламбер принципиниң Ѽзамын:

$$\bar{F}_k + \bar{N}_k + \bar{F}_k^{\text{ин}} = 0, \quad (k = 1, 2, \dots, n) \quad (341)$$

бұнда $F_t = M_k$ нүктеге таңсир этиуди актив күчларинин тенгізін р
этиуди; $N_t = \text{бөлшемнің реакция күчларинин тенг таңсир этиуди}$ и
 $\varphi_k = -m_k \ddot{x}_k$ шу нүктегинің инерция күні.

(341)-тәнгламалар механик система үчүн Даламбер принципи и
іфодалайды: актив күч ва бөлшемнің реакция күчлари таңсирни и
системадан хар бир нүктесиге хар онда шу нүктегаринин инерия күниниң күнісак, бу күчлар системасы шу күннен актив ва реакция күчлари билан ынтымақтастырылады.

(341) тәнгламаларинің құшып күннен көсилямасы:

$$\sum \bar{F}_t + \sum \bar{N}_t - \sum \bar{F}_k = 0 \quad (342)$$

екінші

$$\bar{R}' + \bar{R}'' + \bar{R}''' = 0 \quad (343)$$

бұнда: $R' = \sum F_t$ — актив күчларинің бөшінші вектори; $R'' = \sum N_t$ — реакция күчларинің бөшінші вектори;

$$\bar{R}''' + \sum \bar{F}_k = 0 \quad (344)$$

система нүктегаринин инерция күчларинің бөшінші векторидір.

(343)-тәнгламадан құрамызки, бөлшемніңдаги механик системада актив күчлар, реакция күчлари ва система нүктегаринин инерция күнінің бөшінші векторларинин геоматрик йүйгіндеси хар онда полға тенг болады.

(341)-тәнгламаларинің хар бирини M_k нүктегинің радиус-векторынан және векторлық күнайтырып күшесак,

$$\sum r_k \cdot F_t + \sum r_k \cdot N_t + \sum r_k \cdot F_k = 0$$

екінші $\sum \bar{M}_0(F_t) + \sum \bar{M}_0(N_t) + \sum \bar{M}_0(F_k) = 0 \quad (345)$

$$\bar{M}_0' + \bar{M}_0'' + \bar{M}_0''' = 0 \quad (346)$$

хосил болады. Бұнда $M_0 = \sum M_0(F_k)$ — актив күчларинин 0 марка на шисбатан бөшінші моменті; $M_0 = \sum M_0(N_t)$ — реакция күчларинин 0 марка на шисбатан бөшінші моменті;

$$\bar{M}_0''' = \sum \bar{M}_0(\bar{F}_k) \quad (347)$$

Система нүктегаринин инерция күчларинің 0 марка на шисбатан мөлдегінің іфодалайды.

(346)-дан құрамызки, бөлшемніңдаги механик система үчүн күчлар, реакция күчлари ва система нүктегаринин инерция күчларының инерий күзгелмас марказға шисбатан бөшінші моменттеринин геоматрик йүйгіндеси хар онда полға тенг болады.

(342)- ва (346)- тенгламаларни координатта уқларнда проекциялаң, күчлар системасиниң олинга мұнозаңат тенгламасын шоламыз:

$$\begin{aligned}\sum F_x &= \sum N_{k_1} + \sum F_{k_1} = 0 \\ \sum F_y &= \sum N_{k_2} + \sum F_{k_2} = 0 \\ \sum F_z &= \sum N_{k_3} + \sum F_{k_3} = 0 \\ \sum M_x(F_k) + \sum M_x(N_k) + \sum M_x(F_k^{\prime\prime}) &= 0 \quad (348) \\ \sum M_y(F_k) + \sum M_y(N_k) + \sum M_y(F_k^{\prime\prime}) &= 0 \\ \sum M_z(F_k) + \sum M_z(N_k) + \sum M_z(F_k^{\prime\prime}) &= 0\end{aligned}$$

Ағар системаниң хар бир нүктесінде күйнеган күчларни ишке ва ішкі күчларға ажрасақ, ишке күчларның болшектерінде вектори ва бирор марказда шыбадан болшектелген момента полға тән болғанда учун (342)- ва (345)-тегламалар күйнегандың күрінішиниң олади:

$$\left. \begin{aligned}\sum F'_x + \sum F''_x &= 0 \\ \sum M_0(F'_x) + \sum M_0(F''_x) &= 0\end{aligned}\right\} \quad (349)$$

(344) ва (347) ларға кура (349) ниң күйнегендегі езами үз:

$$\left. \begin{aligned}\sum F'_x + \sum R' &= 0 \\ \sum M_0(F'_x) + M_0 &= 0\end{aligned}\right\} \quad (350)$$

(350)- тенгламаларның афзағанын шындаған нәборатты, бұл тенгламаларда ишке күчлар қатнашмайды, шу сабабынан система динамикасында күтпеше масалаларнан өткізу деңгээлде мұнозаңат шарттарыдан фойдаланып қуалаң болады.

102-§. ИНЕРЦИЯ КУЧЛАРИННИҢ БОШ ВЕКТОРИ ВА БОШ МОМЕНТИ

Инерция күчларнаның болшектерінде вектори ва болшектелген момента хисобланып шындаған күтпеше масалалар марказындаң ҳақидағы дағындықтардың күтпеше момента шарттарынан ҳақидағы теоремалардан фойдаланамыз.

$$\begin{aligned}M \cdot \omega_r &= \sum I \\ \frac{dI}{dt} &= \sum M_0(F'_x)\end{aligned} \quad (351)$$

Бұнда: M — системанин массасы; Π — массалар марқа ишінің тезлігінің; $/$ — системанин O марқаға иисбатан кинетик моменті.

(351)-тәндамаларин (350)-быдан солиндириб:

$$\left. \begin{aligned} R^{\text{int}} &= -M \cdot \omega_c \\ M^{\text{int}} &= -\frac{dL}{dt} \end{aligned} \right\} \quad (352)$$

мүнсабаттарин оламыз.

Шуидан көлиб, иштерінің механик система (екіншіншінде) ишерінің күчларинин бөші вектори міндеттір жиһадан система массасыннан мазмұр система (кагиңкіл жилем) массалар марқа ишінің тезлігінің күшінен массаға іеш болады да бу тезлігінше тескәре пұналады. Ишерінің күчларининг O марқаға иисбатан бөші моментаң эса міндеттір жиһадаң шу марқаға иисбатан система (кагиңкіл жилем) кинетик моментініңдан вакіт бүтінша ошишын хосилатаң тен, пұналадын унта тескәре болады.

Кагиңкіл жилем ишарилама, құнадында үк атрофикала айланма да төкис параллел харакатда болғанда ишерінің күчларинин бөші вектори да бөші моментаңнан хисоблашын күріб чықамыз.

1. Ишарилама харакат. Жилем ишарилама харакатда бұлғаңда массалар марказын атрофикала айланмайды $\phi=0$. Шу сабабын $\sum M_O(F_i)=0$ да (350)-та күра:

$$M_C^{\text{int}} = 0$$

булады.

Шуидан көлиб, ишарилама харакатдатын кагиңкіл жилемнің ишерінің күчлари массалар марқа ишінің күшінен да массалар марказыннан тезлігінің карама-каршы пұналаган біттің күші көлириады.

$$R^{\text{int}} = -M \cdot \Pi_c \quad (353)$$

2. Құнадында үк атрофикала айланма харакат. Айар жилем күнадында үк атрофикала айланма харакатда болса, у холда ишерінің күчлары умуминші хәлде бирор иштерінің O нүктеге көнінан R^{int} күші да M моментаңа іеш болады да біттің жағынан күші көлирилады. Ласкада жилемнің айланнанын уки O да иисбатан ишерінің күчларинин бөші моментаң M_O^{int} иш хисобланыныз. Бунин учун (351)-нин иккіншін тәндамасы O -дегі үкка проекцияланызыз.

$$M_O^{\text{int}} = -\frac{dL}{dt}$$

Аммо күрілаеттан холда $L = L\omega$ булғаннан учун:

$$M'' = -I_J \epsilon \quad (354)$$

төңгілкін оламыз, бұнда L – айланыш үкіма инебатан жилемини шерция моменті. (354)-деги мағниттік имтора шерция күчларшының айланыш үкіма инебатан болы моменті M'' жилемини бүрчак тәзеліннен жәткескәріп шундай дағыншының іфодадаиди.

Хүсусин холда, агар айланыш үкім жилеминиң мөлдік симметрия үкім билди устма-уст гүнесе, жилеминиң массалар марказын симметрия үкімді етады ва күнделіксіз болады. Бұнда $\pi = 0$ булғаннан шерция күчларшының болы вектори $R = 0$ болады ышнобарын, бұу холда күнделіксіз үкім атрофидан айланыёттан қаттык жилемини шерция күчлары үа моменті (354)-формуладан ашиқланадын болға жүфті күнделірілады. Жилем симметрия үкімдің эта булғаннан учун бу жүфті күн айланыш үкімдің шерцендикуляр текисликкідә етады.

3. Текис параллел ҳаракат. Фарағ күнделіккі, жилем симметрия текислигінде эта булғаннан үшін параллел равницида ҳаракаттансын. Бұу холда шерция күчлары жилеминиң массалар марказында күнделіктан, (353)-формула ёрдамында ашиқланадын R күнта үа жилеминиң симметрия текислигінде ётувчи болға жүфті күнделірілады ҳамда үшінші момента хам (354)-формула ёрдамында ашиқланады. Бұнда L та жилеминиң массалар марказында ҳаракат текислигінде шерцендикуляр равницида ўтувчыл үкім инебатан шерция момента леб каралады.

ТАКРОРЛАШ УЧУН САВОЛЛАР.

1. Қаттык жилеминиң құтталмас үк атрофидаты дифференциал теңдеудемасынің ёзині?
2. Айланма ҳаракаттадағы жилеминиң шерция момента нимәнні іфодадаиди?
3. Нүктегінин шерция күнін шима?
4. Шерция күнін кандай шундайтан?
5. Агар нүктә үткір чыншылды текис ҳаракат күнса, шерция күнін эта буладыны?
6. Үршімдегі шерция күнін шима?
7. Үршімдегі шерция күнін кандай ишнадын?
8. Нормал шерция күнін шима? У шимадаға тен?
9. Агар нүктә үткір чыншылды ҳаракаттада буласа, нормал шерция күнін ҳоснан буладыны?

10. Даламбер принципининг мөнъяти ишмадан иборат ва у қандай таърифланади?

103-б. БОГЛНИШЛАР. БОГЛНИШЛАРДАГИ МОДДИЙ НУКТАНИНГ ҲАРАКАТИ

Моддий нуктанинг ҳаракатига маъдум шуналишида чек кутилган булини мумкин. Нукта ҳаракатини бирор шуналишида чекловчи сабабга боғланиши дейилади. Богланиши сирт, текислик, эгри чизик ёки түтри чизикни булини мумкин. Нукта бирор сирт буйлаб ҳаракатлансин, у холда боғланишининг тенгламаси $f(x, y, z) = 0$ куришишида бўлади. Агар моддий нукта бирор фазовий эгри чизик буйлаб ҳаракатланса, буидан эгри чизик икки $f_1(x, y, z) = 0$ ва $f_2(x, y, z) = 0$ сиртларининг кесишими чизигити сифатига олинини мумкин. Бу икки тенглама фазовий эгри чизикни тенгламаси, яъни боғланиши тенгламасини ифодалайди. Богланишилар факат тенгламалар билантира эмас, тенгизимиклар билан ҳам берилиши мумкин.

Тенглик ишораси билан берилган боғланишилар бушатмайдиган боғланишилар дейилади. Тенгизимик билан ифодаланадиган боғланишилар бушатадиган боғланишилар дейилади. Богланишилар тенгламасига факат нукта координатлари кирса, буидай боғланишилар голоном (ёки геометрик) боғланишилар дейилади. Богланишилар тенгламасига нукта координатасини вакт бўйича ҳосилалари ҳам кириб, бу боғланишилар интеграладиган бўлса, уларга беголономлар ёки кинематик боғланишилар дейилади. Голономли боғланишилар ҳам, беголоном боғланишилар ҳам стационар ва постационар боғланишиларга булиниади. Вакта боғлик булмаган боғланишилар стационар боғланишилар дейилади. Агар боғланишилар вакта боғлик булса, у постационар боғланишилар дейилади. Стационар ва постационар боғланишилар бушатмайдиган ва бушатадиган булиши мумкин. Богланишилар тенгламаларини қўйидагича сифлаши мумкин:

1. Стационар бушатмайдиган голономли боғланишилар.

$$f_1(x, y, z) = 0 \quad 1 \leq j \leq 1$$

2. Постационар бушатмайдиган голоном боғланишилар.

$$f_1(x, y, z, t) = 0 \quad 1 \leq j \leq 3$$

3. Бушатадиган стационар, голоном боғланишилар.

$$f_j(x, y, z) \leq 0 \quad 1 \leq j \leq 3$$

4. Бушатадиган постационар голоном боғланишилар.

$$f_j(x_1, y_1, z_1, t) \leq 0 \quad 1 \leq j \leq 3$$

5. Беголоном стационар, бұшатмайдын болганишилар.

$$f_j(x_1, y_1, z_1, t) = 0 \quad 1 \leq j \leq 3$$

6. Беголоном постационар бұшатмайдын болганишилар.

$$f_j(x_1, y_1, z_1, t) > 0 \quad 1 \leq j \leq 3$$

7. Беголоном стационар бұшатыладын болганишилар.

$$f_j(x_1, y_1, z_1, t) \geq 0 \quad 1 \leq j \leq 3$$

8. Беголоном постационар бұшатыладын болганишилар.

$$f_j(x_1, y_1, z_1, t) \leq 0 \quad 1 \leq j \leq 3$$

Болганишилар мөддий нүктә харакатини үрганишида унта күйилған күчлар каторига болганини таъсирини берадынан реакция күшини ҳам күшини керак. Болганини реакция күчи эса номаълум көттәнімдер каторига киради.

104-§. АНАЛИТИК МЕХАНИКА. МЕХАНИК СИСТЕМАГА ҚҰЙИЛГАН БОГЛАНИШЛАР

Механик системага күйилған болганишилар ҳам голоном ва беголоном стационар да постационар бұшатыладын да бұшатмайдын бу, ишші мүмкін. Факат голоном болганишилар күйилған система голоном система деңгеледи да қүйидеги күринишдеги тенгламалар билан иғфодаланади.

$$f_j(x_1, y_1, z_1, x_2, y_2, z_2, \dots, x_n, y_n, z_n) = 0$$

$$(j = 1, 2, 3, \dots, S)$$

5 білде голоном сони белгиланған.

Беголоном болганишилар система нүкталари тезліктерининг проекцияларынан иисбатан чызикки ёки чызикки бұлмаган тенгламалар билан иғфодаланышы мүмкін, чызықкан бұлған холда болганини тенгламалары күйидеги күринишінде ёзилади.

$$f_\mu = a_\mu + \sum (b_{\mu i} x_i + C_{\mu i} y_i + d_{\mu i} z_i) \quad (\mu = 1, 2, \dots, S)$$

Бунда S билде беголоном болганишилар сони белгиланған.

Системага күйилған болганишилардың бир қисмі голоном, колдан ки ми эса беголоном болганишилар ҳам булиши мүмкін. Биз асосан голоном система харакати ёки мувозаатини үрганамыз.

Механик система пәннән ташкин топтан бўлса, унга күйилған боғланишилар тенгламасынин сони Зн дан оптималити керак.

105-§. СИСТЕМАНИНГ МУМКИН БҮЛГАН КҮЧИШЛАРИ. ИДЕАЛ БОГЛАНИШЛАР

Системанинг мумкин бүлган күчишини урганишдан аввал нуктанинг мумкин бүлган күчишини тәтирифлаймиз.

Берилган пайтда нуктанинг унга қойилған болганини чекшіларини қаноатлантирувчи ҳар қандай чексиз кичик күчишиларга мумкин бүлган күчишилар дейилади. Нуктанинг мумкин бүлган күчишинин δ - вектор билан белгилаймиз. δ - векторниң координатага үкіларидаги проекцияларини δ_x , δ_y , δ_z билан белгилаймиз; бұрынғынан олар нукта координаталаринин вариациялари деб ҳам аталади. У холда мумкин бүлган күчиш векторини нукта координаталаринин вариациялари оркали қойылады ифодалаш мумкин.

$$\delta\vec{r} = \delta x \hat{i} + \delta y \hat{j} + \delta z \hat{k}$$

Агар болганини $f(x, y, z, t) = 0$ теңгелама билап ифодалашған болса, нуктанинг координаталар буйніча ҳақиқий күчишилари узаро қойылады мүносабат билан болғанған болади.

$$df = \frac{\partial f}{\partial x} dx + \frac{\partial f}{\partial y} dy + \frac{\partial f}{\partial z} dz + \frac{\partial f}{\partial t} dt = 0$$

Системаниң ташкил әтувчи нукталар мумкин бүлган күчишилары системанинг мумкин бүлган күчишилары дейилади. Система нукталаринин мумкин бүлган күчишилари қойылады иккі шартты қаноатлантириши керак..

1. Система нукталаринин мумкин бүлган күчишилари чексиз кичик булиши керак. Агар бу күчишилар чекли бўлса, система бошқа вазиятта утиб системанинг мувозанат шарти ўзгариади.

2. Система нукталарининг мумкин бүлган күчишилари системага қойылған барча болганишлар сақланиб колиши керак. Агар болганишлар бузилиса, системанинг кўрининиши ўзгариади.

Стационар голономли болганишдаги системанинг бир-бирига боллиқ бўлмаган мумкин бүлган күчишилари сони шу системанинг эркинлик даражаси дейилади. Шта голономли болганини гаъсиридаги негизги нукталан ташкил топган системанинг эркинлик даражасини k билан белгиласақ,

$$k = 3n - S \text{ деб ёзиш мумкин.}$$

Актив куч қойылған нуктанинг бирор δr мумкин бүлган күчишидаги шу күчининг элементар ишиниң қисқача, күчининг мумкин бўлган иши деб

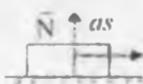
атаймыз ва уни δA билан белгилеймиз. У холда элементар иш таури-
фига куралады.

$$\delta A = \bar{F}_i' \delta r_i$$

формула уринани булады, неге таукадан ташкын тонган механик системага таъсир этүвчи күчлөр мүмкін болған ишларинин іннициалы
полта тені буладынан болганишилар идеал болганишилар деп позади. Идеал
болганишиларни күнидегінча инфодалаш мүмкін.

$$\delta A' = \sum \bar{F}_i' \delta r_i = 0$$

$\bar{F}'$ -системага қўйылған болганишилар реакция күчи

180-расм.

$$\delta A' = N \delta S \cos 90^\circ = 0 \quad \delta A' = 0$$

Симметрик текислик идеал болганишилар мисол булади.

106-§. МУМКИН БҮЛГАН КҮЧИШЛАР ПРИНЦИПИ

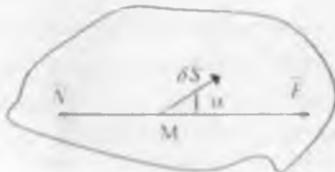
Идеал болганишилар системасында актив ва реакция күчлөр таъсирида мувозанатда бўлсин. $\bar{F}$ күчинининг dS силжинидати
бажартган элементар ишни күнидагига тен.

$$\delta A = F dS \cos \alpha$$

Ва реакция күчинининг бажартган элементар ишни

$$\delta A' = N dS \cos(180^\circ - \alpha) = -N dS \cos \alpha = -F dS \cos \alpha$$

Ишларин қўшамаси.

181-расм.

$$\begin{aligned} \delta A + \delta A' &= F dS \cos \alpha - F dS \cos \alpha = 0 \\ \delta A + \delta A' &= 0 \end{aligned} \tag{355}$$

(355) иш системадаги хар бир нүктә учун емб күштөн чыксақ, күйнідегінше ёзилады.

$$\begin{aligned}\sum \delta t + \sum \delta t &= 0 \\ \sum \delta t &= 0 \text{ өнкө } \sum \delta t = 0 \text{ әт көн}\end{aligned}\quad (356)$$

(356) система учун мүмкін болған күчини принципини ифодалады. Идеал болғанишдаги система мувозаатда болса, унин хар қандай мүмкін болған күчинде системаға күйнілген дарча актив күчтариниң бажартылған элементтер ишларшының ішіндегі нөнаға тен болады.

(356) иш күйнідегінше ёзин мүмкін.

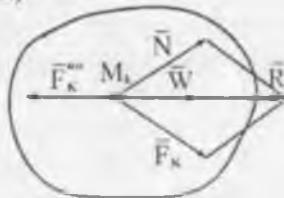
$$\sum (X\delta x + Y\delta y + Z\delta z) = 0 \quad (357)$$

Будың X, Y, Z систематы таъсир этүүчі күчларинин координаталарынан проекциясы, $\delta x, \delta y, \delta z$ – күчлар күйнілген нүктелеринин сілжінні.

107-§. ДИНАМИКАНИНГ УМУМІЙ ТЕНІ ЛАМАСИ. (ДАЛАМБЕР ЛАГРАНЖ ТЕНГЛАМАСИ)

n та нүктеден иборат бүлгелі идеал болғанишдаги система берилған болсун. Система билан болғаништада ишқалашып жүк.

F ва V системадаги ихтиёрий M нүктеге таъсир қылуучы актив ва реакция күчлери (182-расм).

182-расм.

M нүктеге инерция күчларинин күймиз. Инерция күчи хар дөйн тезлениниң карама-каршы йүнделтін болады. Далямбер принципінде асосан актив, реакция ва инерция күчларинин геометрик ішіндегі нөнаға тен болады.

$$F_k - N_k - F_k''' = 0$$

Система нүктелерінде мүмкін болған ΔX сілжін береміз. Мүмкін болған күчиндер принципінде асосан

$$\delta A_k + \delta A'_k + \delta A'''_k = 0 \quad (358)$$

$$\sum \delta l_k + \sum \delta l_k' - \sum \delta l_k'' = 0 \quad (359)$$

Системага күшилтап болғанишлар идеал булғаныннан учун реакция күчларинин базарған элементар ишларинин шынындаси нолға тен болады. (358) ин системадатың ҳар бир нүктә учун ёзиб күшиб чыкмаз.

$$\sum \delta F = 0$$

$$\sum \delta l - \sum \delta l' = 0 \text{ болады} \quad k=1,2,\dots,n \quad (360)$$

Бу төпламалық динамиканын умумий төпламасы ёки Далямбер – Лагранж төпламасы депендады: идеал болғанишдатын системанинг ҳар қандай мүмкін бўлған күшинидан система қўйилган барча актив күчларининг ва инерция күчларинин базарған элементар ишларинин шынындаси нолға тенг болади.

ТАКРОРЛАШ УЧУН САВОЛЛАР

1. Қандай системага эркиси система дейилади?
2. Қандай системага эрксиз система дейилади?
3. Богланиш нима?
4. Төспөндөк түрлөлөйттөр.
5. Қандай boglaniшта стационар boglaniш дейилади?
6. Қандай boglaniшта стационар бўлмаган boglaniш дейилади?
7. Қандай boglaniшта голономли boglaniш дейилади?
8. Қандай boglaniшта бетогономли boglaniш дейилади?
9. Мумкин бўлған күшини принципини таърифланг?
10. Динамиканин умумий төпламасинин формуласини ёзини?

108-§. УМУМЛАШГАН КООРДИНАТАЛАР ВА УМУМЛАШГАН ТЕЗЛИКЛАР

Система n та нүктадан ташкин топган бўлса, унинг ҳолатини Зп та Декарт координаталари орқали аниқлаш мумкин.

Системага S та голоном boglaniшлар қўйилган бўлса Зп координаталардан $k=3\text{-}S$ таси бир-бирига bogлиқ бўлмайди. Декарт координаталардан k тасини бир-бирига bogлиқ килимай, S тасини эса бир-бирига bogлиқ килиб ташлаш мумкин. Бир бирша bogлиқ бўлмаган k та Декарт координаталари уршига бошқа $\varphi_1, \varphi_2, \dots, \varphi_n$ параметрларини ҳам киритиш мумкин. Система ҳолатини бир кинематик аниқлантидан бир-бирига bogлиқ бўлмаган параметрлар умумлашган координаталар лейилади. Умумланган координаталар күшидагича белгиланади:

$q_1, q_2, \dots, q_k$

Умумланиган координаталар бир-бирларнга боллик бўлмаганидан улар туринча учнов бирлигидан (масалан m , радиан, m ва рад.) бўлинни мумкин. Умумланиган координаталардан вакт бўйича олинига осисалалар умумланишган тезниклар денилади. Умумланишган тезникларни $\dot{q}_1, \dot{q}_2, \dots, \dot{q}_k$ билан белгилаймиз.

$$\dot{q}_j = \frac{dq_j}{dt}, \quad q_j = \frac{dq_j}{dt} \cdot t, \quad q_j = \frac{dq_j}{dt}$$

Умумланишган тезникини учнов бирланни умумланишган координата учнов бирлигининг вакт бирлигига ишбати билан ифодаланаади. Масалан q координата « m » да улчанганде $\dot{q} = \frac{d}{dt}$ да, q учун радиан олиниганде $\dot{q} = \frac{rad}{s} = c^{-1}$ га улчанади.

Система иктиерий нуктасининг бирор саноқ системасига иисбатан радиус-векторини r_i координаталарини (x_i, y_i, z_i) десак, ҳар бир q умумланишган координатани улар орқали ифодалаш мумкин.

$$ri = ri(q_1, q_2, \dots, q_k, t)$$

$$xi = xi(q_1, q_2, \dots, q_k, t)$$

$$yi = yi(q_1, q_2, \dots, q_k, t)$$

$$zi = zi(q_1, q_2, \dots, q_k, t)$$

Система нукталарининг мумкин бўлган кўчишиларини куйидагича ифодалай оламиз:

$$\delta r_i = \frac{\partial r_i}{\partial q_1} \delta q_1 + \frac{\partial r_i}{\partial q_2} \delta q_2 + \dots + \frac{\partial r_i}{\partial q_k} \delta q_k = \sum_{j=1}^k \frac{\partial r_i}{\partial q_j} \delta q_j \quad (361)$$

(361)-ифодадаги δq_j ($j = 1, 2, 3, \dots, k$) мумкин бўлган кўчишиларини умумланишган координаталари орқали ифодаларидан иборат.

109-§. УМУМЛАШГАН КУЧЛАР ВА УЛАРНИ ҲИСОБЛАШ

Эркинлик даражаси k бўлган n та мослиши нуктадан ташкин топсан голоном механик системанинги ҳолати $q_1, q_2, \dots, q_k$ умумлашган координаталар орқали аниқланаси. Система нукталарига мос равишда таъсир этувчи кучларни $F_1, F_2, \dots, F_n$ билан белгилайлик. Система нукталарининг радиус векторларини $\vec{r}_1, \vec{r}_2, \dots, \vec{r}_n$ десак бу кучлар мумкин бўлган иниларининг йигинидиси кўнидагича аниқланади:

$$\delta I = \sum F_i \delta r_i$$

$$\delta r_i = \sum_{\partial q_j} \frac{\partial r_i}{\partial q_j} \delta q_j \text{ шұнда күра}$$

$$\delta I = \sum F_i \sum_{\partial q_j} \frac{\partial r_i}{\partial q_j} \delta q_j = \sum (F_i \frac{\partial r_i}{\partial q_j}) \delta q_j$$

Күнілдегің бәлгілідегі кирилл тәсілде

$$Q_j = \sum F_i \frac{\partial r_i}{\partial q_j} \text{ у холда:}$$

$$\delta I = \sum Q_j \delta q_j = Q_1 \delta q_1 + Q_2 \delta q_2 + \dots + Q_n \delta q_n;$$

Q_j қатталықка q_j умумлаштан координатага мөс келүүчүү
умумлаштан күч дейнілди.

$$Q_j = \sum \left(F_{1j} \frac{\partial x_1}{\partial q_j} + F_{2j} \frac{\partial y_1}{\partial q_j} + F_{3j} \frac{\partial z_1}{\partial q_j} + \dots \right)$$

Ихниерий q_j умумлаштан координатага мөс келүүчүү Q_j
умумлаштан күчин хисоблаш учун

$$Q_j = \frac{\delta I}{\delta q_j} (j = 1, 2, \dots, n)$$

Теңгамалар көрсеткіштіктердін көбінде.

110-§. ЛАГРАНЖНИНГ ИККИНЧИ ХИЛ ТЕНГЛАМАЛАРИ

Эркінлік даражасы n та теш тоюнушын түзөдүү үүсімчилгін меканик система холаты $q_1, q_2, \dots, q_n$ умумлаштан координатага орталы аниклансын.

Бу тенгламалардың көлтириб чыгарып учун динамиканынг умумий тенгламасыдан фойдаланымыз:

$$\sum (F - m a) \delta r_i = 0 \quad (362)$$

$$\text{еки} \quad \sum F \delta r_i = \sum m a_i \delta r_i$$

(362)-тенгламадан умумлаштан координаталар орталы ифода таптыз
(362)-формулада мувоффик

$$\sum F \delta r_i = \sum Q_j \delta q_j$$

Індиг (362)-тенгламадан уш томоннан умумлаштан координаталар орталы ифодаланымыз:

$$\sum m a_i \delta r_i = \sum m \frac{dI}{dt} \sum \frac{\partial r_i}{\partial q_j} \delta q_j = \sum \left(\sum m \frac{dI}{dt} \sum \frac{\partial r_i}{\partial q_j} \right) \delta q_j$$

Қавс ишілдегі ифодадан күнілдегің әзами к.

$$\sum_m \frac{d\Gamma}{dt} \frac{\partial r_i}{\partial q_i} - \frac{d}{dt} \sum_{m1} \frac{\partial r_i}{\partial q_i} - \sum_{m1} \frac{d}{dt} \frac{\partial r_i}{\partial q_i}, \quad (363)$$

Лагранжишін анықтадан (362), (363) ва система кинетик шөрекшіліктерінің тағырығыдан күпіндегілер хосын болады:

$$\begin{aligned} & \sum_m \frac{d\Gamma}{dt} \frac{\partial r_i}{\partial q_i} - \frac{d}{dt} \sum_{m1} \frac{\partial r_i}{\partial q_i} - \sum_{m1} \frac{d}{dt} \frac{\partial r_i}{\partial q_i} \\ & - \frac{d}{dt} \frac{\partial}{\partial q_i} \sum_{m1} \frac{\partial r_i}{\partial q_i} - \sum_{m1} \frac{d\Gamma}{dt} \frac{\partial T}{\partial q_i} \end{aligned} \quad (364)$$

Шундай күлімді (364) мынасадағы күпіндегі күріншілік олады:

$$\sum_{m1} \frac{d\Gamma}{dt} \frac{\partial T}{\partial q_i} = 0 \quad (365)$$

(364)- ва (365)- формулалардан фойдаланып динамикалык тәнгламасының күпіндегі күріншілікке ёзами:

$$\sum Q_i \frac{d}{dt} \frac{\partial T}{\partial q_i} = 0 \quad (366)$$

(366)-тәнглама динамика умумий тәнгламасының умумланған координаталарындағы ифодасынш. Бұл тәнгламада:

$$\sum \left(\frac{d}{dt} \frac{\partial T}{\partial q_i} - \frac{\partial T}{\partial q_i} \right) \dot{q}_i$$

хад система нүкталарыннан $\dot{q}_1, \dot{q}_2, \dots, \dot{q}_n$ күчіннің дәрежесінде барча инерция күчлари ишмерілгенде тәнгламасының ифодалайтын.

Голономдайтын болғаннан күпілткен системада (366) да барча инерция күчларынан көрсетілген ортілірмалары $\dot{q}_1, \dot{q}_2, \dots, \dot{q}_n$ әркін болғандың учун улар олшілдегі ифодаларын айрим-айрим полға тәнгламалар мүмкін.

Шундай күлімді, күпіндегі нәтижелері тәнгламалар системасын оламыз:

$$\begin{aligned} & Q_i + \left(\frac{d}{dt} \frac{\partial T}{\partial q_i} - \frac{\partial T}{\partial q_i} \right) = 0 \quad i=1,2, \dots, n \\ & \frac{d}{dt} \frac{\partial T}{\partial q_i} = \frac{\partial T}{\partial q_i} - Q_i = 0 \quad (i=1,2, \dots, n) \end{aligned} \quad (367)$$

(367)-тәнгламалар Лагранжишін иккінші хил тәнгламаларындағы механик системаның умумланған координаталарындағы характеристикалық тәнгламалар деп позады. Бұл тәнгламалардың ағылшынша шундай ишоратты, бұл тәнгламалар сони системаның әркіншілік дараражасында тәнг болып, системаның тәнг болып көрсеткіш нүкталар соншы болғанын белгілайды.

Бұл тәнгламалар системаның умумланған координаталарындағы шебердегі иккінші тарғибын олдин дифференциал тәнгламаларынш.

Үларни интеграллааб үзүүлгөннөөн донччилариниң характеристикин солиданын шартлары ассоциацыйдада, системанин умумлаштырылған координаталар орқали ифодалашып таңдахатын тәсілдердің мүмкінліктерін анықтауда көрсетіледі.

$$q_i = q_i(t), \quad (t=1, 2, \dots, m)$$

Лагранжийниң иккінчи хил тәсілдердің мүмкінліктерін анықтауда мұнай ахамияттағы жаға күнбашылық техника масасынан анықталған тәсілдердің қолданылуы мүмкін. Бул жағдайда тәсілдердің қолданылуынан мұнай ахамияттағы жаға күнбашылық техника масасынан анықталған тәсілдердің қолданылуы мүмкін.

ТАКРОРЛАШ УЧУН САВОЛЛАР

1. Системаның әркінлік даражасы деб ныншада анықталады?
2. Қандай болғанда идеал болғанда лештады?
3. Системаның мүмкін бүлтап күннен деб ныншада анықталады?
4. Мүмкін бүлтап күннен принциптердің қандай тәсілдердің қолданылуы мүмкін?
5. Динамиканың умумий тәсілдердің қандай ешлады?
6. Умумлаштырылған координатада ныма?
7. Умумлаштырылған тәсілдің ныма?
8. Умумлаштырылған тәсілдің ныма? Үшінші үлчөв бирлігінде айтылады?
9. Умумлаштырылған тәсілдің ныма?
10. Агар система потенциал бүлса, у холда умумлаштырылған тәсілдердің ныма?
11. Лагранжийниң иккінчи хил тәсілдердің ныма?
12. Лагранжийниң иккінчи хил тәсілдердің ныма?

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. П. Шохандарова, Ш. Шометов, Ш. Зопров «Назарий механика», дарслик Тошкент, 1991 ишл.
2. Т. Р. Рашидов, Ш. Шометов, К. Б. Муминов. «Назарий механика асосларни», дарслик Тошкент, 1990 и.
3. С. К. Азизкоринев, Янтуразов Ш. «Назарий механикадан масалалар очини» Укув құлланма Тошкент, 1980 и.
4. Д. Н. Толидбека «Назарий механика (динамика)». Укув құлланма. Тошкент, 1987 и.
5. М. С. Яхеев, К. Б. Муминов. «Назарий механика» Тошкент, «Үкітүші», 1990 и.
6. Н. С. Бибутов, М. Муродов. «Амалий механика» Тошкент, «Уникомцентр», 2002 и.
7. С. М. Тарл. «Краткий курс теоретической механики» Дарслик. Москва, 1986 и.
8. И. В. Мещереский. «Назарий механикадан масалалар ғыллами». Укув құлланма. Тошкент, 1989 и.

МУНДАРИЖА

1. КИРИШ	5
2. Статика бўлими. Статиканинг асосий тушунчалари	7
3. Богланишлар ва боғланиш реакциялари	13
4. Бир нуқтада кесишувчи кучлар системаси	20
5. Кучнинг ўқдаги проекцияси	24
6. Нуқтага нисбатан куч моменти	31
7. Текисликда ихтиёрий жойлашган кучлар системаси	42
8. Ферма ҳақида тушунча	55
9. Фазода ихтиёрий жойлашган кучлар системаси. Ўқга нисбатан куч моменти	65
10. Кинематика бўлими. Нуқта кинематикаси	86
11. Табиий координаталар системаси.....	98
12. Қаттиқ жисмнинг текис параллел ҳаракати	102
13. Қаттиқ жисмнинг текис параллел ҳаракати	112
14. Тезликлар оний маркази	118
15. Нуқтанинг мураккаб ҳаракати	124
16. Динамика бўлими. Динамиканинг асосий тушутчалари	131
17. Нуқта динамикасининг биринчи масаласини ечиш.....	137
18. Моддий нуқта нисбий ҳаракатининг дифференциал тенглама- лари. Кучирма ва Кориолис инерция кучлари	143
19. Нуқтанинг эркин тебранма ҳаракати, тебраниш амплитудаси, фазаси, частотаси ва даври	145
20. Нуқтанинг мажбурий тебранма ҳаракати. Резонанс ҳодисаси..	153
21. Механик система	156
22. Кучнинг элементар ва тұла иши.....	164
23. Нуқта ва системанинг кинетик энергияси	171
24. Нуқта ва системанинг ҳаракат миқдори	176
25. Система массалар марказининг ҳаракати ҳақидағы теорема ..	181
26. Марказга ва ўқга нисбатан нуқта ҳаракат миқдорининг моменти	183
27. Қаттиқ жисмнинг құзгалмас ўқ атрофидаги айланишининг дифференциал тенгламаси	190
28. Богланишлар. Богланишлардаги моддий нуқтанинг ҳаракати..	198
29. Умумлашган координаталар ва умумлашган тезликлар	203
30. Фойдаланилган адабиётлар	208

Муродов Мустафо Муродович,
Иноятова Хайринисо Мирхалиловна,
Уснатдинов Кенис Уснатдинович

«НАЗАРИЙ МЕХАНИКА»

Такризчилар:

Тошкент Давлат Техника Университети,
«Назарий механика ва машина деталлари»,
кафедраси мудири, техника фанлари доктори,
профессор Ш. А. Шообидов,
Бухоро Давлат Университети техника
фанлари доктори, профессор З. Жумаев.

Масъул мұхаррір: доц. З. Х. Файбуллаев.

Сақиғаловчи: Б. Ахмедов.

Босишига рұхсат этилди 8.10.2004. Бичими 84 x 108 ұ. Нашр табоги 13,0. Босма табоги 12,0. Адади 1000 нұсха. Баҳоси келишилгандарда.
«Истиқол» нашриёти, Тошкент ш. Навоий күласи, 30-үй.

Шартнома № Г- 41.

«Ёқуб-Довуд» босмахонасида чоп этилди. Бухоро шаҳар,
мустақилик күласи, 27 уй.